

25.

अनुवाद : संकल्पना आणि स्वरूप

डॉ. सुरेश शिंदे

शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर

वैदिक काळापासून संस्कृत भाषेत साहित्यनिर्मिती होत आली आहे. संस्कृत वाङ्मय अतिप्राचीन आहे. वेदोपनिषदे, रामायण, महाभारत आणि पुराणे इत्यादी ग्रंथ संस्कृत भाषेत लिहिले गेल्यामुळे त्यांना वाचकवर्ग अत्यंत कमी प्रमाणात लाभला. संस्कृत भाषा ही अभिजन वर्गाची मक्तेदारी झाली होती. बहुजन समाजास संस्कृत ग्रंथ वाचता येत नव्हते. कारण संस्कृत पाठशाळांमधून खालच्या जातीतील मुलांना शिक्षणासाठी प्रवेश निषिद्ध मानला होता. परिणामी, अशा मुलांनी साधा संस्कृत श्लोक जरी ऐकला, तरी कानात शिशाचा तप्त रस ओतला जायचा. अशी भयंकर परिस्थिती भाषा आणि धर्माच्या बाबतीत तत्कालीन कालखंडात दिसून येते. वाङ्मयतिहासाचे प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक असे कालखंड पडतात. मध्ययुगीन काळात मराठी साहित्याची परंपरा व परीघ बदललेला दिसतो. त्यामुळे संस्कृत साहित्य अनुवादरूपाने प्रवाहित होऊ लागले.

प्राकृत भाषेत बाराव्या शतकात पहिली बंडखोरी ज्ञानेश्वरांनी केली. श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला कुरुक्षेत्रावर जी जीवनजाणीव करून दिली, ती म्हणजे 'भगवद्गीता' होय. 'भगवद्गीते'तील तत्त्वज्ञान संस्कृत भाषेत बंदिस्त असल्याने सर्वसामान्यांना ते कळत नव्हते. संत ज्ञानेश्वरांनी गीतेतील सातशे श्लोकांवर भाष्य करून 'भावार्थदीपिका' अर्थात् 'ज्ञानेश्वरी'ची निर्मिती करून नवा विचार मांडला. या ग्रंथामध्ये त्यांनी नऊ हजार ओव्या प्राकृत भाषेत लिहिल्या. म्हणून 'प्राकृत भाषेत रचना करणारा पहिला अनुवादक कोण?' असा प्रश्न उपस्थित केला, तर त्याचे उत्तर आपणास 'संत ज्ञानेश्वर' असेच द्यावे लागते. कारण संत ज्ञानेश्वरांनी या तत्त्वज्ञानाला लोकभाषेचा स्पर्श करून दिला. काळानुरूप अनुवादाच्या प्रेरणा आणि त्याची रूपे बदलत असतात. त्या काळात संस्कृत भाषेत बंदिस्त झालेले ज्ञान देशी भाषांमध्ये येण्यासाठी अनुवादाचे प्रयोग झाले. भारतीय वैदिक साहित्य हे जात, धर्म आणि वर्णव्यवस्था यांच्या जोखडात अडकले होते. या साहित्याचा केंद्रबिंदू सामान्य आणि बहुजन समाजातील माणूस नव्हता, तर तो उच्च जातीतील होता. याविषयी भाष्य करताना डॉ. जनार्दन वाघमारे लिहितात, "खरेतर वर्णव्यवस्थेने शूद्रातिशूद्रांना ज्ञानापासून वंचित ठेवले होते. ज्ञान ही उच्चवर्णीयांची मक्तेदारी होती. बहुजनांच्या बोलीचा अर्थात् प्राकृत भाषांचा त्यांनी उपयोग केला नाही. संस्कृत भाषेतील ज्ञान त्यांनी लोकभाषांमध्ये जाणीवपूर्वक येऊ दिले नाही. लोकभाषांना त्यांनी शूद्रातिशूद्रांचाच दर्जा दिला. शूद्र व प्राकृत भाषा या दोन्हींचाही त्यांनी तिरस्कार केला. संस्कृत ही ज्ञानभाषा होती. लोकभाषा या दुर्दैवाने ज्ञानवाहिनी बऱ्याच शकल्या नाहीत. लोकभाषांमध्ये ज्ञान आणण्याचा पहिला प्रयत्न बौद्धांनी व जैनांनी केला. नंतर मध्ययुगीन काळात तो प्रयत्न संतांनी केला. उच्चवर्णीयांना लोकभाषा अवगत होत्या; पण संस्कृतमधले ग्रंथ त्यांनी लोकभाषांमध्ये अनुवादिले नाहीत. त्यांची मानसिकता वर्णव्यवस्थेने तयार केली होती. त्यांची मने अहंकारग्रस्त होती. त्यांच्या अहंकाराची परिणती बहुजनांच्या तिरस्कारात झाली. बहुजनांना शिक्षण नसल्यामुळे ते ना संस्कृतमध्ये ग्रंथरचना करू शकत होते, ना प्राकृत भाषांमध्ये. ज्यांनी हे बंधन झुगारून दिले ते बंडखोर ठरले, खरेतर तेही उच्चवर्णीयच होते. मग ते चक्रधर असतील, ज्ञानेश्वर असतील वा तुलसीदास असतील. त्यांना बहुजनांचा कळवळा होता."¹ या कळवळ्यापोटी संत ज्ञानेश्वरांनी गीतेतील कर्मविचार प्राकृत भाषेत ठासून मांडला. म्हणूनच 'ज्ञानेश्वरी' हा ग्रंथ महाराष्ट्रातील तमाम बायाबापड्यांनी मुखोद्गत केला. कारण त्यामधील ओवीरूपी अमृताचा महिमा लोकांना समजला होता.

यासंदर्भात डॉ. रमेश वरखेडे लिहितात, "भगवद्गीतेत गोठवलेला संपृक्त आशय लोकभाषेत द्रवविण्याची किमया ज्ञानदेवांनी केली. म्हणून 'ज्ञानेश्वरी' हा भाषांतरित साहित्याच्या रूपबंधाचा एक प्रयोगात्मक व सर्जनशील आविष्कार ठरला."² अनुवादकार्य हे खऱ्या अर्थाने पुनःसृजनच असते. हा सृजनाचा परीघ पेलण्यासाठी अनुवादक हा प्रतिभावंत असावा लागतो. संस्कृत भाषेची मोडतोड करण्यासाठी संत ज्ञानेश्वरांसारखा प्रतिभावंतच जन्मावा लागतो. याविषयी यशवंत कानिटकर यांचे विचार चिंतनीय वाटतात. ते म्हणतात, "सर्व भारतीय भाषांच्या साहित्याचा आधारच मुळी संस्कृत या साहित्याचे भाषांतर, रूपांतर, अनुवाद, पुनःकथन, संक्षेप, भाष्य हाच आहे. गीतेवर भाष्य करताना ज्ञानेश्वरानी आपली भूमिका पुढील शब्दांत मांडली आहे, 'तीरे संस्कृताची गहने। तोडोनि मन्हाटिया शब्दसोपाने। रचिली धर्मविधाने श्रीज्ञानदेवे।।' संस्कृतचे गहन तीर तोडून मी हा मराठी घाट या गीता तीर्थावर बांधला आहे. त्यात आता कुणाही भाविकाला अवगाहन करता येईल. याप्रमाणे गीता, रामायण, महाभारत व भागवत

यांचे मराठी आणि अन्य भाषांतील अवतार स्वतंत्र रचना म्हणून मान्यता पावलेले आहेत. 'शहाणे करून सोडावे सकळ जन' या भूमिकेतून झालेल्या या रचना व्यापक अर्थाने भाषांतरेच आहेत. बाराव्या, तेराव्या शतकात अवतरलेले हे 'पहिले भाषांतरयुग' असे म्हणता येईल.^{२३}

संत ज्ञानेश्वरांनी बाराव्या शतकात अनुवादाच्या रूपाने सुरू केलेल्या विचारचळवळीचा प्रभाव पुढे एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत टिकून राहिला. चौदाव्या शतकापासून पेशवेकाळापर्यंत अनेक मुस्लिम राजवटींनी आक्रमणे केली. छत्रपती शिवाजीमहाराजांनी राज्यकारभाराचा गाडा व्यवस्थित हाकण्यासाठी प्रशासकीय अडचणी लक्षात घेऊन 'राज्यव्यवहारकोश' या ग्रंथाची निर्मिती केली. परिभाषाकोश तयार करवून घेतले. मराठी भाषेवर अरबी, फारसी व अन्य भाषांचा प्रभाव पडला होता. मराठी भाषा 'माध्यम' म्हणून बिघडू नये, हा त्या मागचा हेतू होता. संत ज्ञानेश्वरांनी घातलेला अनुवादाचा पाया पुढील काळात भक्कम झाला. त्यांचे हे कार्य ऐतिहासिकच आहे, असे म्हणावे लागते. इथून पुढच्या काळात अनुवादाची समर्थ परंपरा मराठी भाषेत निर्माण झाली. मध्ययुगीन काळात महानुभाव, वारकरी, दत्त, नाथ आणि समर्थ या संप्रदायांनी संस्कृत भाषेतील ग्रंथ प्राकृत भाषेत अनुवादित केले. संतांप्रमाणेच मुक्तेश्वर, श्रीधर, रघुनाथ पंडित, सामराजे आणि मोरोपंत यांनी संस्कृत भाषा पचवून बहुजन समाजातील सर्वसामान्य माणसांना अनुवादरूपाने ज्ञानाची कवाडे खुली केली, हे मध्ययुगीन कालखंडाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

मराठी भाषेच्या विकासात अनुवादित साहित्याचा वाटा खूप मोठा आहे. इ.स. १८१८ मध्ये पेशवाईचा अस्त झाला. इंग्रजांचा युनियन जॅक दिल्लीच्या लाल किल्ल्यावर फडकला. भारतामध्ये ब्रिटिशांचे नवे राज्य सुरू झाले. म्हणून १८०० ते १८७४ हा कालखंड 'भाषांतरयुग' म्हणून संबोधला जातो. यासंदर्भात रमेश वरखेडे लिहितात, "इंग्रजी कालखंड हा तर मराठी साहित्यात भाषांतर युग म्हणूनच ओळखला जातो. या कालखंडाची मीमांसा वसाहतवादाचा सांस्कृतिक प्रभाव म्हणून करण्यात येते. या काळात एकीकडे गोच्या इंग्रजांप्रमाणे 'आधुनिक' होण्याच्या आकांक्षेतून अनुकरणाच्या प्रवृत्तीतून भाषांतरे झाली. स्वदेश, स्वभाषेच्या अभिमानातून संस्कृत वाङ्मयभांडार मराठीत खुले करण्याची चढाओढ लागली. याचा अर्थ भाषांतराच्या प्रेरणा ह्या आपल्या राजकीय, सामाजिक जाणिवांशी निगडित असतात. त्या-त्या काळाच्या गुणधर्मानुसार भाषांतराच्या प्रक्रियेला आकार प्राप्त होत जातो."^{२४} तत्कालीन लेखकांना भाषांतर करण्यास प्रोत्साहन दिले जात असे. त्यासाठी काही बक्षिसेही ठेवली जात. इंग्रजी भाषेवरून मराठीत सर्रास भाषांतरे होत असत. इंग्रजी वळणाची गद्यशैली जशी विकसित झाली होती, तशी शैली मराठी भाषेत नव्हती. 'पुणे पाठशाळेचे प्रमुख' या नात्याने मेजर कॅण्डी यांनी भाषांतरित साहित्यावर खूप भर दिला. भाषांतरासाठी काही नियम तयार करताना शालोपयोगी पुस्तके तयार करून घेणे हा प्रमुख उद्देश होता. 'मूळ कलाकृतीचे किंवा ग्रंथाचे भाषांतर करताना भाषांतरकारांनी मूळ आशय, प्रामाणिकपणा, लेखनसरणी, शैलीवैशिष्ट्ये, शब्दरूप व शास्त्रीय संज्ञा मराठी भाषेत जशा रूढ झाल्या आहेत त्याप्रमाणे वापरल्यात,' असा दंडक भाषांतरकारांना घालून दिला होता. मेजर कॅण्डी यांच्यामुळे एतद्देशीयांना अनुवादाची गोडी लागली. याच काळात अभिजात संस्कृत भाषा व पाश्चात्य इंग्रजी भाषेत लिहिल्या गेलेल्या वाङ्मयकृतींची भाषांतरे होऊ लागली.

मेजर कॅण्डी यांच्याअगोदर म्हणजे इ.स. १७८६ मध्ये सर विल्यम जोन्स यांनी कलकत्ता येथे 'एशियाटिक सोसायटी'ची स्थापना केली. या अधिवेशनात त्यांनी केलेल्या निबंधात संस्कृत, ग्रीक आणि लॅटिन या भाषांतील साम्य उलगडून दाखविले. जोन्स यांनी 'ऐतिहासिक भाषाविज्ञाना'चा पाया घातला. इ.स. १८३१ मध्ये मोल्सवर्थचा 'इंग्रजी शब्दकोश' तयार झाला. संस्कृत भाषेतील वेदोपनिषदे, रामायण, महाभारत आणि भगवद्गीता यांसारखे ग्रंथ सर विल्यम जोन्स, मोल्सवर्थ आणि मेजर कॅण्डी यांनी अनुवाद आणि भाषांतराच्या माध्यमातून इंग्रजी भाषेत भाषांतरित करून भारतीय तत्त्वज्ञानाचा नवा विचार जगाला समजून सांगितला. भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन केंद्रात मराठी भाषेचा शास्त्रीय अभ्यास सुरू झाला. डॉ. रा. गो. भांडारकर, धर्मानंद कोसंबी, दामोदर कोसंबी, पां. वा. काणे, इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे, डॉ. पा. दा. गुणे यांनी वैदिक भाषांची चिकित्सा केली. संस्कृत भाषेच्या अभ्यासास जशी वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून सुरुवात झाली, तसा अभ्यास पुढे वाई येथे प्राच्यविद्या संशोधन केंद्र उभारून तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी केला.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, भारतीय संस्कृतविचार आणि इंग्रजीमधील साहित्यविचार सौंदर्य जगाला समजले. हा अनुवादाचा परिणाम होय.

मूळ कलाकृतीचा आस्वाद घेणे जेव्हा भाषाज्ञानाअभावी शक्य नसते, तेव्हा अनुवादकार्य उपयोगी पडते. अनुवादाचा व्यावहारिक (उपयोजित) हेतू डोळ्यांसमोर ठेवून संस्कृत भाषेतील नाटके, तत्सम साहित्य आणि कथामालिका यासंदर्भात सदाशिव बजाबा शास्त्री, रावजी बापूजीशास्त्री बापट, भास्कर दामोदर पाळंदे, परशुराम बल्लाळ गोडबोले, शिवरामशास्त्री, कृष्णशास्त्री राजवाडे, रा. भि. गुंजीकर तसेच स. का. छत्रे, हरि केशवजी, कृष्णराव प्रभू, रामजी गणोजी, रघुनाथ त्र्यंबक जोशी आणि चिंतामणशास्त्री थत्ते, महादेवशास्त्री कोल्हटकर, स. प. पंडित, अ. वि. पाठक, का. गो. नातू, नी. ज. कीर्तने, वि. मो. महाजनी

आणि गो. ग. आगरकर आदींचीही इंग्रजी नाटके आणि तत्सम साहित्य मराठीत भाषांतरित होऊ लागले. विद्यापीठीय शिक्षण घेतलेल्या या नवपदवीधरांनी इंग्रजी साहित्य आणि वाङ्मयाचा अभ्यास केला. त्यांनी भावलेल्या कलाकृती मराठी भाषेत भाषांतरित केल्या. त्यांचा अनुवादाचा प्रमुख उद्देश पाश्चात्य ज्ञान आणि जीवनशैलीबरोबरच साहित्यधारांचा परिचय एतद्देशीयांना करून देणे हा होता. या कालखंडात स्वतंत्र ग्रंथनिर्मितीपेक्षा भाषांतरावर अधिक भर होता. एकीकडे भाषांतर करताना भाषांतरकारांनी देशी भाषा प्रमाण मानली होती, तर दुसरीकडे पाश्चात्य वाङ्मयाचे अधिकाधिक भाषांतर करून अन्य देशी भाषा, साहित्य आणि संस्कृतीशी आपले नाते जोडून अनुवादित साहित्याची 'सोबत' निर्माण करणे आवश्यक मानले. मानवाचा प्रवास प्रादेशिक साहित्याकडून देशपातळीवर गेला पाहिजे. शिवाय देशाच्या सीमा ओलांडून तो विश्वात्मक व्हावा, ही प्रक्रिया निर्माण व्हायची असेल, तर 'अनुवाद' सारखे दुसरे सशक्त माध्यम नाही. यासंदर्भात रमेश वरखेडे लिहितात, "गटेने कालिदासाचे 'शांकुतल' डोक्यावर घेऊन नाचणे काय किंवा ब्रेखतच्या नाट्यतंत्राचा अवलंब करून भारतीय नाट्यवाङ्मयात प्रयोग होणे काय ही वैश्विक देवघेवीची आणि मानवी स्वातंत्र्याकांक्षेचीच उदाहरणे आहेत. ज्ञान हे बंधनापासून मुक्त होण्याचे काम करते. या मुक्तीच्या प्रवासातील भाषांतराचे महत्त्व आज आपण ओळखले आहे. विद्यापीठांमध्ये भाषांतरविद्येची ज्ञानशाखा रुजविण्यामागेही बौद्धिक व सांस्कृतिक गरजच कारणीभूत आहे."⁴

भाषांतरित वाङ्मयासंदर्भात मत मांडताना प्रसिद्ध समीक्षक प्रा. दत्ता भगत लिहितात, "शैक्षणिक धोरणामुळे गणित आणि विज्ञानाचे लेखन करताना नवे पारिभाषिक शब्द प्रयत्नपूर्वक मराठीत आणले गेले; त्यामुळे मराठी भाषा समृद्ध झाली. एखादी भाषा केवळ ललित वाङ्मयामुळे समृद्ध होत नसते. ती ज्ञानभाषा झाली, तरच समृद्ध होते. मराठी भाषेला ज्ञानभाषा करण्याचे बरेचसे श्रेय या भाषांतरयुगाला आहे."⁵ भाषांतर कालखंडात निबंध, कथा, संस्कृत नाटक, इंग्रजी नाटक, चरित्रे आणि इतिहास यांचे स्वरूप पाहिले, तर भाषांतराचे अंग किती व्यापक होते याची कल्पना येते.

माया पंडित नारकर यांनी एकोणिसाव्या शतकातील भाषांतरसंस्कृतीचे १८१८ ते १८५०, १८५० ते १८७५, १८७५ ते १९०० असे तीन टप्पे पाडले आहेत. त्यांच्या मते, "पहिल्या टप्प्यावर ही संस्कृती, शैक्षणिक, भाषिक व नैतिक विकासाच्या प्रेरणांनी भारलेली दिसते. दुसऱ्या टप्प्यामध्ये शैक्षणिक व नैतिक विचारांच्या प्राबल्याकडून माहितीप्रधान व साहित्यिक, वाङ्मयीन प्रभावाकडे प्रेरणांतर होताना दिसते तर तिसऱ्या टप्प्यामध्ये संपूर्ण भाषांतर संस्कृतीवर रंजनप्रधानता या मूल्यांचा प्रभाव जाणवतो आणि रंजक, लोकप्रिय; पण दुय्यम-तिय्यम दर्जाच्या साहित्यकृतीचे प्राबल्य आढळते."⁶

साधारणतः विचार केला तर असे दिसते की, पहिल्या टप्प्यात शुद्ध भाषांतर करणे हा ब्रिटिशांचा विचार होता. दुसऱ्या आणि तिसऱ्या टप्प्यावर मनोरंजनात्मक आणि अद्भुतरम्य लेखननिर्मिती झालेली आहे. शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी झाल्यामुळे अभ्यासक्रम किंवा पाठ्यपुस्तकातून देशी भाषांचे उच्चाटण झालेले दिसते. त्यामुळे भाषांतरचळवळीची तितकीशी आवश्यकता उरली नाही. अद्भुतरम्य लेखनाकडे पुढील टप्प्यातील वाटचाल सुरू राहिली. त्यामुळे इंग्रजी आश्रयाला असलेली लेखकमंडळी बाळबोध लेखनाचे काम संपताच संस्कृत भाषेकडे वळली. ब्रिटिशांची नीती लक्षात आल्यामुळे, आपली पूर्वसुरीची परंपरा समृद्ध करण्याकडे तिचा कल राहिलेला आहे, हे एकोणिसाव्या शतकातील भाषांतरसंस्कृतीचे गमक आहे. म्हणूनच 'माला'कार विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी 'निबंधमाले'त 'भाषांतर' हा निबंध लिहून भाषांतरसंस्कृतीचे महत्त्व पटवून दिले. त्यामुळे साहित्य आणि संस्कृती यांचा आस्वाद घेण्यासाठी दिवसेंदिवस अनुवादाचे महत्त्व वाढत चालले आहे. प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक काळातील अनुवादित, भाषांतरित आणि रूपांतरित साहित्याचे स्वरूप पाहिल्यानंतर पूर्वसुरीची परंपरा लक्षात येते. अनुवादित साहित्यामुळे ती समृद्ध झालेली आहे. परिणामी, आधुनिक काळात ज्ञान आणि साहित्य या क्षेत्रामध्ये 'अनुवाद' या विषयास अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले. अनुवादाचे सिद्धांत आणि शास्त्र यांचा उत्तरोत्तर विकास होत गेल्याने 'ज्ञानशाखा' म्हणून तिचे अस्तित्व सिद्ध होऊ लागले. जागतिकीकरण, वैश्विक व्यापार आणि प्रसारमाध्यमे यांच्या प्रचार आणि प्रसारामुळे जग अधिकाधिक जवळ आले. देशांतर्गत वेगवेगळ्या प्रदेशांतील सांस्कृतिक आदानप्रदान वाढले. 'अनुवाद' ही केवळ भाषाविषयक आदानप्रदानाची प्रक्रिया नसून विविध देशांतील मानवी समूहांना जोडणारी सांस्कृतिक अनुबंधात्मक चळवळ आहे. मनोविचार आणि भावभावना संपूर्ण मानवजातीपर्यंत पोहोचवून वैचारिक संवेदना निर्माण करू शकणारी ही व्यापक जीवनजाणीव आहे. मानवाचे अनुभवक्षेत्र आणि ज्ञानकक्षा रुंदावत आहेत. मानवी जीवनव्यवहारात भाषिक विचारांची देवाणघेवाण आवश्यकच झाली आहे. त्यामुळे अनुवादाच्या माध्यमातून एका संस्कृतीचे विचार दुसऱ्या संस्कृतीपर्यंत पोहोचविण्यासाठी 'माध्यम' म्हणून या ज्ञानशाखेकडे वळणे अनिवार्य झाले आहे. या पार्श्वभूमीवर अनुवादाचे महत्त्व आणि त्याचे वेगळेपण आपल्या ध्यानात येईल.

धर्म, साहित्य, राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण आणि विज्ञान या ज्ञानशाखांच्या केंद्रस्थानी मानव आहे. जागतिकीकरणाच्या या गतिमान युगात अनुवादाची अत्यधिक गरज निर्माण झाली आहे. सुशिक्षित व्यक्तींना मातृभाषेतील ज्ञान अपूर्ण आहे, असे वाटते. ते अधिक वाढावे, यासाठी त्या अन्य भाषा आत्मसात करण्याचा प्रयत्न करीत असतात. तसेच बहुभाषी

होऊन संबंधित भाषांतील ज्ञान आणि माहिती सर्वसामान्यांसाठी उपलब्ध करून देतात. परिणामी, आपली भाषा अधिक आशयसमृद्ध बनते. आजमितीस दिवसेंदिवस अनुवादाच्या अभ्यासाची गरज आणि त्याचे महत्त्वही पटू लागले आहे. माहिती आणि संपर्क क्रांतीच्या या काळात दळणवळण माध्यमात एवढा वेग आला आहे की, या जगाचे अंतरच नष्ट झाले आहे. त्यामुळे मानवाचे बहुभाषक होणे आवश्यकच नाही, तर अनिवार्य झाले. 'भारतीय मानवाचे आंतरराष्ट्रीय असणे' ही काळाची गरज बनत आहे. त्यामुळेच पत्रकारिता, आकाशवाणी आणि दूरचित्रवाणी क्षेत्रात तसेच पर्यटन, समुपदेशन, सिनेमा इत्यादी क्षेत्रांमध्येही अनुवाद व अनुवादकाची गरज निर्माण झाली. अनुवादकौशल्य प्राप्त केल्यानंतर विदेशी सेवा, प्रकाशन विभाग, न्याय, कायदा, वैद्यक, बँका आणि खासगी उद्योगधंदे या क्षेत्रात नोकरी मिळू शकते.

इ. स. १९७० मध्ये 'अनुवाद' या विषयाची स्वतंत्र ज्ञानशाखा स्थापन झाली. तेव्हापासून या विषयाच्या शास्त्रशुद्ध अभ्यासास प्रारंभ झाला. त्याही अगोदर सानेगुरुजी यांनी 'आंतरभारती' द्वारे भाषाभगिनींचे महत्त्व पटवून दिले होते. विद्यापीठ अनुदान आयोग, केंद्रीय अनुवाद विभाग, राजभाषा विभाग, केंद्रीय हिंदी निदेशालय, साहित्य अकादेमी, नेशनल बुक ट्रस्ट आणि राष्ट्रीय अनुवाद अभियान यांसारख्या शासकीय संस्थांनी अनुवादविषयक कार्य केल्याने देशी भाषा आणि पाश्चात्य भाषा, साहित्यविचार यांतील मर्म तसेच अनुवादाची प्रासंगिकता आणि महत्त्व लोकांना कळू लागले. परिणामी, अनुवादप्रक्रिया अधिकाधिक गतिमान झाली. अनुवादाचे सिद्धांत, शास्त्र, व्याप्ती आणि स्वरूप निश्चित होऊ लागले. अनुवादासंदर्भात मराठी भाषेत काही प्रमाणात सैद्धांतिक लेखन झाले आहे. उदा. : वि. का. राजवाडे यांचे 'भाषांतर', सानेगुरुजींचे 'आंतरभारती', 'केल्याने भाषांतर', पद्मगंधा प्रकाशनाचा 'उत्तम अनुवाद विशेषांक', अनुवाद सुविधा केंद्राचे 'माय मावशी' इत्यादी नियतकालिके, विद्यापीठस्तरावरील चर्चासत्रे, पदवी आणि पदव्युत्तर अभ्यासक्रम यांच्या माध्यमातून विद्यार्थी आणि प्राध्यापक यांच्यामध्ये झालेली अनुवादाची रुजवण. अनुवादाच्या उपयुक्ततेबरोबर वाङ्मयीन अभिरुची वृद्धिगत होऊन ती ज्ञानभाषा म्हणून उदयास येईल; या भूमिकेतून 'अनुवाद' या विषयाकडे आपण सर्वांनी डोळसपणे पाहिले पाहिजे. 'अनुवादाची तात्त्विक मीमांसा' ही संकल्पना, सिद्धांत आणि स्वरूप ठरवीत असते. परिभाषेमुळे ते निश्चित होते.

अनुवाद, भाषांतर आणि रूपांतर संकल्पना :

'अनुवाद', 'भाषांतर' आणि 'रूपांतर' या संकल्पनांचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी पाश्चात्य आणि पौर्वात्य अभ्यासकांनी वेगवेगळ्या व्याख्या केल्या आहेत. त्यासाठी इंग्रजी, हिंदी आणि मराठी भाषेतील संकल्पनांचे स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे.

इंग्रजी व्याख्या

'अनुवाद' या शब्दाला इंग्रजी भाषेत 'Translation' हा शब्द वापरला जातो. 'Translation' हा मूळ लॅटिन शब्द आहे. 'Trans'चा अर्थ 'Through' (च्या द्वारे), तर 'latum'चा अर्थ 'To Carry' यावरून Translation'चा अर्थ 'मूळ भाषेतील विचार दुसरीकडे परिवर्तित करणे' असा आहे. 'ऑक्सफर्ड' या इंग्रजी शब्दकोशामध्ये या शब्दाचा अर्थ वरीलप्रमाणे दिला आहे.

"Express the sense of words or writing in another language."⁶

"Be expressed OR able to be expressed in another language."⁷

"Convert to OR be converted into another from or medium."⁸

थोडक्यात, असे म्हणता येईल की, एखादी कठीण किंवा अगम्य वस्तू आपल्या आटोक्यात आणून देणे, साध्य करून देणे म्हणजे अनुवाद होय.

Nida Eugene : "Translation consists in producing the receptor language the close natural equivalent to the message of the source language first in meaning and secondly in style."⁹

(अनुवादाचा संबंध हा मूळ भाषेतील विचार व शैली ग्राहकभाषेत जशीच्या तशी मांडणे होय, असा होतो.)

Catford J.C. : "The replacement of textual material in one Language by equivalent textual material in another Language."¹⁰

(एका भाषेतील (स्रोतभाषा किंवा मूळ भाषा) विचार हे दुसऱ्या भाषेत (लक्ष्यभाषा) भावात्मक पातळीवर सारखेपणा या सिद्धांतानुसार जेव्हा उतरतात, तेव्हा या प्रक्रियेस 'अनुवाद' म्हणतात.)

हिंदी व्याख्या

डॉ. सुरेश कुमार : “एक भाषा के विशिष्ट भाषा भेद के विशिष्ट पाठ को दूसरी भाषा में इस प्रकार प्रस्तुत करना अनुवाद है जिसमें वह मूल के भाषिक अर्थ प्रयोग के वैशिष्ट्य से निष्पन्न अर्थ, प्रयुक्ति और शैली की विशेषता, विषयवस्तु तथा संबंध सांस्कृतिक वैशिष्ट्य को यथासंभव संरक्षित रखते हुए दूसरी भाषा के पाठक को स्वाभाविक रूप से ग्राह्य प्रतीत होता है।”^{१३}

(अर्थात् एका भाषेतील विचार दुसऱ्या भाषेत जेव्हा मांडले जातात, तेव्हा त्या प्रक्रियेस ‘अनुवाद’ असे म्हटले जाते. मूळ भाषिक अर्थ न बदलता, शैली आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांसह दुसऱ्या भाषेतील वाचकाला त्याचा अर्थ जेव्हा समजेल, तेव्हा तो अनुवाद विषयाला धरून झालेला असतो, असे म्हणता येईल.)

डॉ. भोलानाथ तिवारी : “एक भाषा में व्यक्त विचारों का यथासंभव समान और सहज अभिव्यक्ति द्वारा दूसरी भाषा में व्यक्त करना अनुवाद है।”^{१४}

अर्थात् (एका भाषेत व्यक्त झालेले विचार जेव्हा मूळ आशयाला धक्का न लागता, दुसऱ्या भाषेत व्यक्त होतात, तेव्हा या प्रक्रियेला ‘अनुवादकार्य’ असे म्हणावे.) हा डॉ. भोलानाथ तिवारी यांनी मांडलेला विचार अत्यंत समर्पक आहे.

मराठी व्याख्या

आरंभकाळात ‘मराठी भाषेचे प्रतिशिवाजी’ म्हणून संबोधले गेलेले विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व प्रा. श्री. म. माटे यांनी अनुवाद व भाषांतराविषयी अत्यंत महत्त्वपूर्ण विचार मांडले. त्यांच्या भाषांतरविषयक विचारांमुळे मराठी भाषेला एक नवा आयाम लाभला. चिपळूणकरांनी १८७४ मध्ये ‘निबंधमाला’ प्रकाशित केली. या मालेत त्यांनी देशभक्तीविषयीचे विचार मांडले आहेत.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर : “भाषांतरित वस्तुचे मूळचे सर्व गुण भाषांतरात असायला हवेत.”^{१५}

प्रा. श्री. म. माटे : “एका कुपीतील अत्तर दुसऱ्या कुपीत आले आहे की नाही, एवढेच भाषांतरकाराच्या कामी पहावे. दोन्ही बाटल्यांची काच सारख्याच वाणाची आणि आकाराची असली पाहिजे, असा आग्रह धरण्यात काही मतलब नाही. मूळ वस्तुतील सर्व अभिप्राय प्रसादयुक्त वाणीने अन्य भाषेत सांगणे हे भाषांतरकाराचे मुख्य लक्षण होय.”^{१६}

यावरून असे म्हणता येईल की, चिपळूणकर व माटे यांनी अनुवादातील रूपबंधापेक्षा आशयाला अधिक महत्त्व दिले आहे.

श्रीधर व्यंकटेश केतकर : “भाषांतर या संज्ञेचा बराच सैल वापर केला श्रीधर, मुक्तेश्वर, मोरोपंत इत्यादी. महाभारताच्या आधारे स्वतंत्र रचना करणाऱ्या कवींना त्यांनी भाषांतरकार मानले. अशा तऱ्हेच्या भाषांतरकारात कवी मुळातले काही घेतो व काही गाळतो. यावरून त्या भाषांतरकाराची काव्याकडे बघण्याची भूमिका स्पष्ट होते.”^{१७}

दि. पु. चित्रे : “कवितेच्या आस्वादाच्या मुळाशी परकाया प्रवेशी संवेदना आहे. तीच भाषांतराच्या मुळाशी असायला हवी. त्या-त्या कवीच्या काव्यगर्भ व्यक्तित्वाचा स्वतःमध्ये संचार होऊ देणे, हे भाषांतरप्रक्रियेचे मर्म होय.”^{१८}

प्र. ना. परांजपे : “अनुवाद म्हणजे मौखिक किंवा लिखित भाषेच्या माध्यमातून एकदा व्यक्त झालेल्या आशयाची, त्याच भाषेच्या किंवा दुसऱ्या एखाद्या भाषेच्या माध्यमातून पुन्हा केलेली मौखिक किंवा लिखित अभिव्यक्ती”^{१९}

निशिकांत ठकार : “भाषांतर आणि अनुवाद हे दोन्ही शब्द मराठीत सध्या प्रायः समानार्थाने वापरले जात आहेत. त्यात विवेक करण्याची गरज आहे. तथापि, साहित्यिक भाषांतरासाठी अनुवाद आणि अन्य वा सर्व तऱ्हेच्या एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत जाण्याच्या क्रियेसाठी ‘भाषांतर’ हा शब्द वापरावा, अशी एक भूमिका सर्वसाधारणपणे मान्य होत आहे, असे दिसते.”^{२०}

भालचंद्र नेमाडे : “भाषांतर ही संहितेचे एका भाषिक-सांस्कृतिक आवरणातून दुसऱ्या भाषिक सांस्कृतिक आवरणात स्थानांतरण करणारी एक द्विभाषिक प्रक्रिया आहे.”^{२१}

कल्याण काळे : “पूर्वसिद्ध मजकुराचे स्पष्टीकरण, विवरण अथवा विस्तार म्हणजे अनुवाद होय.”^{२२}

चंद्रकांत पाटील : “अनुवाद ही व्यापक स्तरावरची पारिभाषिक संज्ञा समजली पाहिजे. म्हणजे ती भाषिक कृती म्हणून असतेच. शिवाय, ती त्याच्याही पुढे जाऊन लयात्मक, सौंदर्यात्मक आणि सामाजिक, सांस्कृतिक, व्युहात्मक पारिभाषिक संज्ञा होते, याची जाण ठेवली पाहिजे. जर असा फरक केला नाही; तर निव्वळ उथळ हौसेपोटी, करिअर म्हणून, प्रतिष्ठा मिळावी म्हणून, पैसे मिळावेत म्हणून केलेली भाषांतरे आणि पूर्ण गांभीर्यानिशी केलेले; भावनिक, बौद्धिक गुंतवणुकीतून केलेले अनुवाद यात फरकच करता येणार नाही. भाषांतरे करमणुकी पोटी केला गेलेला खटाटोप होतो तर अनुवाद ही गंभीर क्रिया असल्यामुळे वाङ्मयीन संस्कृतीत मोलाची भर घालणारी जबाबदार गोष्ट असते.”^{२३}

सदा कऱ्हाडे : “भाषांतर’ हा शब्द इंग्रजीतील ‘ट्रान्सलेशन’ शब्दाचा पर्याय आहे; आणि इंग्रजी शब्दाचे मूळ लॅटिनमध्ये आहे. ‘ट्रान्स’ म्हणजे पलीकडे अथवा दुसरीकडे आणि ‘लेटम्’ म्हणजे ‘घेऊन जाणे’. मूलतः या शब्दाचा अर्थ स्थलांतर असा आहे. आणि ‘दुसरीकडे घेऊन जाणे’. या वाच्यार्थाला कालांतराने लाक्षणिक अर्थ रूढ झाला आणि एका भाषेत व्यक्त झालेले विचार दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करण्याच्या प्रक्रियेसाठी त्याचे उपयोजन होऊ लागले. यास ‘भाषांतर’ असे म्हणावे.’^{२४}

आशा कर्दळे : “अनुवाद हाच शब्द सरसकट वापरला जात असला तरी दोहोत फरक आहे. भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील मजकूर त्याच्या आशय आणि अभिव्यक्तीजन्य अनुभवांसह दुसऱ्या भाषेत आखण्याची प्रक्रिया. अनुवाद मात्र व्यापक संज्ञा आहे. त्यात स्पष्टीकरण, पुनःकथन, पुनरावृत्ती, समभाषी अनुवाद, रूपांतर, गद्य रूपांतर, पद्य रूपांतर टीका यांचा समावेश होतो. भाषांतर ही अनुवादाच्या एका प्रकाराचा निर्देश करणारी संज्ञा आहे.’^{२५}

वसंत बापट : “भाषांतराला संस्कृतमध्ये छया म्हटले जाते.’^{२६}

वीणा मुळे : “मराठीत अनुवाद हा एक समावेशक शब्द आहे. भाषेत बदल करून केलेला पुनरुच्चार होय. तो कधी स्वैर तर कधी स्वातंत्र्य घेऊन केलेल्या अशा प्रकारच्या लेखनाला भाषांतर म्हणावे.’^{२७}

मधुकर मोकाशी : “अनुवाद ही व्यापक संज्ञा असून भाषांतर ही तिच्यात सामावणारी संज्ञा समजली जाते. ‘भाषांतर’ म्हणजे एका भाषेतील मजकूर त्याचा आशय आणि अभिव्यक्तिजन्य अनुभव यांसह उतरविण्याची प्रक्रिया होय! शिवाय भाषांतराची सर्वसामान्य कल्पना म्हणजे एका भाषेतला आशय दुसऱ्या भाषेत प्रती निर्माण करणे होय.’^{२८}

‘अनुवाद’ या शब्दाला भारतीय पातळीवर वेगवेगळ्या प्रदेशात किंवा प्रांतात निरनिराळे पर्यायवाची शब्द वापरले जातात. उदा. पंजाबी - उलथा, उर्दू - तर्जुमा, गुजराती - तरजुमो, बंगाली - तरजमा, तेलुगु - अनवादमू, तमिळ - मोळी इत्यादी. मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी भाषेतील अनुवादासंबंधी सैद्धांतिक विचार मांडणाऱ्या वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी ‘अनुवाद’, ‘भाषांतर’ आणि ‘रूपांतर’ या संकल्पनांचा अर्थ उलगडून दाखविला आहे. या ठिकाणी काही अभ्यासकांच्या व्याख्यांचा प्रातिनिधिक स्वरूपात परामर्शही घेतला आहे. त्यामध्ये मिचेल इलिस मायकेल फुलालव्ह, युजीन निडा, जे. सी. कॅटफोर्ड, सुरेश कुमार, भोलानाथ तिवारी, ओमप्रकाश गाबा, प्र. ना. परांजपे, निशिकांत ठकार, भालचंद्र नेमाडे, कल्याण काळे, चंद्रकांत पाटील, सदा कऱ्हाडे, आशा कर्दळे, वसंत बापट, वीणा मुळे आणि मधुकर मोकाशी आदी अनुवादमीमांसकांचे विचार चिंतनीय आहेत. साधारणतः अनुवाद, भाषांतर आणि रूपांतर या तिन्ही संकल्पना वेगवेगळ्या आहेत. अनुवादमीमांसेच्या चर्चेच्या अनुषंगाने या व्याख्यांचे अर्थ निश्चित करणे महत्त्वाचे ठरते. त्यामुळे संकल्पना स्पष्ट करताना गोंधळ निर्माण होणार नाही, याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. अनुवाद, भाषांतर आणि रूपांतर या स्वतंत्र संकल्पनांचा विचार तपशीलवारपणे करणे येथे क्रमप्राप्त ठरते. अनुवाद करीत असताना अनुवादमीमांसेचा अभ्यास हा त्या-त्या कारणांमुळे होत गेला. अनुवादशास्त्र हा तौलनिक साहित्याचाच एक भाग होता, यामधूनच अनुवादाचे एक शास्त्र आहे, हे ध्यानात येत गेले.

अनुवाद

‘अनुवाद’ हा शब्द ‘अनु + वद’ या संस्कृत धातूपासून बनला आहे. ‘अनुवाद’ या शब्दप्रयोगाचा मूळात साहित्यप्रकारांच्या आशयात्मक रूपाचे दुसऱ्या तत्सम भाषेत अनुसरण करण्याकडे कल असतो. अनुवादामध्ये साहित्यविषयक रचनाप्रकार, आशयविषय, त्यामधील भाव आणि कलात्मक सौंदर्य जसेच्या तसे उतरले पाहिजे. म्हणूनच अनुवादकार्य कठीण, जटिल समजले जाते. ‘एखादी अवघड गोष्ट दुसऱ्या भाषेत उतरविणे किंवा प्राप्त करून देणे म्हणजे अनुवाद होय,’ असेही म्हटले जाते. म्हणूनच ‘अनुवाद’ ही संकल्पना व्यापक समजली जाते. कलाकृतीतील भाषारूप आणि आशयरूप समजून घेणे, लेखकास अभिप्रेत असणारा अर्थ प्रथमच आकलन करणे, नंतर तिची दुसऱ्या भाषेत प्रचीती घडविणे हे कार्य अनुवादकास करावे लागते. थोडक्यात, असे म्हणता येईल की, स्रोतभाषा लक्ष्यभाषेत पोहोचविण्यासाठी योग्य आकलन आणि अर्थग्रहणाची पातळी अनुवादप्रक्रियेमध्ये महत्त्वाची मानली जाते. दोन भाषा आणि दोन संस्कृती केंद्रबिंदू मानून अनुवादकाने अनुवादकार्य केले, तर निश्चितच कलाकृतीला न्याय मिळतो. आत्मशोधाची जाणीव ठेवूनच अनुवाद करावा लागतो. यासंदर्भात ज्येष्ठ विचारवंत डॉ. जनार्दन वाघमारे यांचे विचार चिंतनीय वाटतात. ते म्हणतात, “अनुवादक हा खरेतर दोन भाषिक संस्कृतींवर सेतू बांधण्याचे काम करतो. त्याने केलेला अनुवाद हा दोन भाषांना, दोन संस्कृती व उपसंस्कृतींना आणि दोन वेगळ्या वैचारिक विश्वांना जोडणारा पूलच असतो. त्यामुळे एका संस्कृतीच्या काठावर उभी असलेली माणसे दुसऱ्या संस्कृतीच्या किनाऱ्यावर उतरू शकतात. दोन संस्कृतींना व दोन भाषिक समाजांना जवळ येण्याची त्यामुळे संधी मिळते आणि म्हणून अनुवादक हा एक महत्त्वाचा दुवा ठरतो. एका संस्कृतीला भेदून दुसऱ्या संस्कृतीच्या अंतरंगात शिरण्याचाच तो प्रकार असतो. दोन संस्कृती, दोन भाषा आणि दोन साहित्य यांच्या खोलात जाऊन तौलनिक

अभ्यास केल्याशिवाय अनुवादाचे काम समर्थपणे करता येणे शक्य नाही. लेखन करणे ही एक सांस्कृतिक कृती असते; पण अनुवाद ही आंतरसांस्कृतिक कृती असते. It is a transcultural act असे म्हणावे लागेल.¹²⁹

साररूपाने असे म्हणता येईल की, 'अनुवाद' ही प्रक्रिया सर्जनात्मक आनंद देणारी ठरते. त्यामुळे या संकल्पनेस साहित्यविश्वात अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

भाषांतर

भाषांतरामध्ये एका भाषेतील मजकूर आणि आशय दुसऱ्या भाषेत स्थानांतरित केला जातो. 'अनुवाद' ही अतिव्याप्त संकल्पना आहे. तर 'भाषांतर' ही तिच्या पोट्यात सामावणारी उपव्यवस्था आहे. आशयतत्त्व, परसंस्कृती आणि परकीय जीवनशैली भाषांतराच्या माध्यमातून कळते. भाषांतरामुळे मानवी जीवनातील सांस्कृतिक वातावरण लक्ष्यभाषेत वहन करता येते. त्यामुळे मूळ मजकुराशी तटस्थ, प्रामाणिक व सत्याचा अपलाप न करता, मूळ लेखकाला जे अपेक्षित आहे, ते दुसऱ्या भाषेत अर्थात् लक्ष्यभाषेत मांडणे म्हणजे 'भाषांतर' होय. भाषांतरासंबंधीची संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी काही महत्त्वपूर्ण व्याख्या केल्या आहेत. त्याचा येथे परामर्श घेणे आवश्यक ठरते. 'भाषांतर' या संकल्पनेच्या काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे -

सदा कऱ्हाडे : "एका भाषेतील शब्दाला दुसऱ्या भाषेतील पर्यायी शब्द योजून एका भाषेतील रचनेप्रमाणे दुसऱ्या भाषेत वाक्यरचना करणे म्हणजे भाषांतर नव्हे; ती एका प्रकारची कारागिरी असते. भाषांतरप्रक्रियेतही कलाकौशल्याचा भाग असतो. उत्तम भाषांतर करता येणे हे उत्तम साहित्यकृती तयार करण्याइतकेच महत्त्वाचे असते. भाषेचे वैभव भाषांतरकाराला समजले पाहिजे आणि भाषांतरात ते टिकले पाहिजे."¹³⁰

डॉ. लीला गोविलकर : "भाषांतर या पारिभाषिक शब्दामध्येच एक गोष्ट गृहीत धरलेली आहे. ती म्हणजे मूळ लेखनातील आशय, अर्थ तोच असावा. त्यामध्ये बदल होऊ नये. ते आशयानंतर नसावे तर केवळ भाषांतर असावे."¹³¹

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, भाषांतरामध्ये मूळ कृती व तिचा असणारा आकृतिबंध यामध्ये कुठल्याही प्रकारे बदल करणे शक्य नसते. भाषा ही कोणतीही असो; त्या भाषेतील मूळ विचाराला अधिक समृद्ध आणि सकस करण्यासाठी भाषांतरकार सृजनशील पातळीवर विचार मांडत असतो.

अनुवाद आणि भाषांतरातील वेगळेपण

अनुवाद आणि भाषांतर या दोन संकल्पनांमध्ये असणारा सारखेपणा आणि वेगळेपणा या गोष्टींचा शोध घेणे महत्त्वाचे आहे. अनुवाद आणि भाषांतर हे शब्द काहीअंशी समान वाटत असले, तरी त्या भिन्न प्रकारच्या संकल्पना आहेत. अनुवादक हा मूळ आशय जसाच्या तसा अनुवादित कृतीत आणत असतो. भाषांतरामध्ये भाषांतरकार मूळ कलाकृतीमधील आशयात थोडाफार बदल करतो. अनुवाद आणि भाषांतर यामध्ये असणारा फरक डॉ. सदा कऱ्हाडे आणि प्र. ना. परांजपे यांनी पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केला आहे.

सदा कऱ्हाडे : "भाषांतरात मूळ भाषेऐवजी अन्य भाषेच्या संरचनेला (Language Structure) महत्त्व असते. आणि अनुवादात भाषेच्या संरचनेपेक्षा भाषेतून व्यक्त होणाऱ्या आशयाला (Content) महत्त्व असते."¹³²

कऱ्हाडे हे अनुवाद आणि भाषांतर यामध्ये मूलभूत स्वरूपाचा फरक करतात.

प्र. ना. परांजपे : "अनुवाद व भाषांतर यांच्या अभ्यासातील एक मुख्य समस्या म्हणजे मूळ अभिव्यक्ती व पुनराभिव्यक्ती यांच्या आशयातील समरूपतेचे प्रमाण किती असावे आणि ते कसे मोजावे हे आहे. मूळ अभिव्यक्तीमधील भाषेच्या उपयोजनाचे स्वरूप सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक संदर्भ, लेखनप्रकार, अनुवादाचा, भाषांतराचा हेतू, अनुवादाचा, भाषांतराचा लक्ष्य वाचकवर्ग इत्यादी अनेक घटकांवर समरूपतेचा प्रकार व प्रमाण हे अवलंबून असतात. या बाबतीत महत्त्वाची गोष्ट अशी की, मूळ अभिव्यक्ती आणि पुनराभिव्यक्ती यांच्यातील समरूपतेबाबत आहे."¹³³

अनुवाद आणि भाषांतर या दोन्ही शब्दांतील सारखेपणा आणि वेगळेपणा लक्षात घेता, असे म्हणता येईल की, वरील दोन्ही संकल्पना Translation या मूळ इंग्रजी शब्दप्रक्रियेचा भाग आहेत. या दृष्टिकोनातूनच अनुवाद आणि भाषांतर या शब्दसंकल्पनांकडे पाहता येईल. तरच आपल्याला या दोन्ही संकल्पनांचे विवरण आणि विश्लेषण देऊन त्यामध्ये असणारा फरक स्पष्ट करता येईल.

रूपांतर

‘रूपांतर’ या प्रक्रियेमध्ये मूळ कलाकृती जेव्हा लक्ष्यभाषेत प्रवाहित होते, तेव्हा शब्दाचा अर्थ अन्य रूपात बदल करणे असा होतो. मूळ कथानक लक्ष्यभाषेत मांडताना रूपांतरकार स्वातंत्र्य घेत असतो. त्याला त्याशिवाय मूळ आशय अन्य भाषेत प्रभावीपणे मांडता येत नाही. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, रूपांतरामध्ये कलाकृतीतील मूळ विचाराची पुनरावृत्ती होत असते. यासंदर्भात डॉ. नंदकुमार मोरे लिहितात, “रूपांतराच्या प्रक्रियेमध्ये पुनराभिव्यक्ती होत असते. एखाद्या कलाकृतीतील आशयाची दुसऱ्या रूपांमध्ये पुनराभिव्यक्ती होण्याच्या प्रक्रियेलाच रूपांतर म्हणतात.”¹³⁴

रूपांतर हे मुक्त छंदातील कवितेसारखे असते. रूपांतरामध्ये भाषारूप जरी एकच असले तरी त्याचे साहित्यस्वरूप बदललेले दिसते. उदा. : आदिवासींच्या रूढी, परंपरा व जीवनशैलीवर आधारलेली कविता ही त्या समाजाचे जगणे आधारेखित करते. ही कविता जेव्हा लक्ष्यभाषेत रूपांतरित होईल, तेव्हा त्यातील रूप बदलले जाते.

रूपांतरप्रक्रिये संदर्भात डॉ. रमेश धोंगडे लिहितात, “परभाषेतील साहित्यकृतीचा आकृतिबंध साधारणपणे तसाच ठेवून बाकीचे अर्थाचे आणि रूपाचे बारकावे वगळणे, बदलणे, नव्याने आणणे म्हणजे रूपांतर होय.”¹³⁵

रूपांतराचा अर्थ ‘दुसरे’ असा असतो. यात अनुवाद आणि भाषांतरापेक्षा रूपांतरकारास बऱ्याच अंशी स्वातंत्र्य घेता येते. मूळ कृतीतून कथाबीज घेऊन तिच्या स्वरूपाशी एकसंधता निर्माण करून नवीन कलाकृतीस जन्म देण्याचे कार्य अनेक रूपांतरकारांनी केले आहे. उदा : ओमर खय्यामच्या ‘रूबया’ चा अनुवाद, गोगोलकृत ‘इन्स्पेक्टर जनरल’ या नाटकाचा पु. ल. देशपांडे यांनी केलेला मराठी अनुवाद ‘अंमलदार’, गो. ग. आगरकरकृत ‘विकारविलसित’ हे ‘हॅम्लेट’ या शेक्सपीअरच्या नाटकाचे रूपांतर, ‘झुंझारराव’ हे शेक्सपीअरच्या ‘ऑथेल्लो’ या नाटकाचे गो. ब. देवलांनी केलेले रूपांतर इत्यादी. वानगीदाखल नमुने जरी आपण पाहिले, तर असे लक्षात येते की, रूपांतरित संहितेमध्ये स्थलनामे, व्यक्तिनामे बदलली जातात. काहीअंशी त्याच्या रूपांमध्येदेखील बदल केला जातो.

अनुवाद, भाषांतर आणि रूपांतर या तीन वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत. प्रत्येक संकल्पनेस वेगळा अर्थ प्राप्त झाला आहे. संकल्पना या वैज्ञानिक, निरीक्षण, चिंतन आणि अनुभव या प्रमेयांवर आधारलेल्या असतात. संकल्पनेस विशिष्ट अर्थ असतो. तो एका विशिष्ट समूहामध्ये किंवा गटामध्ये आढळतो. एखाद्या विशिष्ट शब्दामागे असणारा अर्थ सांगणारी संज्ञा म्हणजे संकल्पना होय. त्यामुळे अनुवाद, भाषांतर, रूपांतराचे निकष, त्यामागची वैशिष्ट्ये पाहिल्यानंतर असे लक्षात येते की, ही तीनही शब्दरूपे स्वतंत्र आहेत. अनुवादामध्ये भाषेच्या आकृतिबंधापेक्षा त्यातील आशयास महत्त्व असते. अनुवादित कलाकृतीमध्ये मूळ भाषेतील आशय लक्ष्यभाषेत उतरला पाहिजे. अनुवादकास मूळ कलाकृती समजून घेऊन त्याचे लक्ष्यभाषेत विश्लेषण द्यावे लागते. म्हणून मूळ कलाकृती सृजन असते, तर अनुवाद पुनःसृजन असतो. भाषांतरामध्ये कलाकृतीचा आकृतिबंध कसा तयार होतो, त्याची संरचना (Structure) कशी बदलत जाते, याचे सूक्ष्म ज्ञान आणि सखोल आकलन भाषांतरकारास असलेच पाहिजे. तरच त्याने मांडलेला विचार नवसृजन (Transcreation) ठरेल. रूपांतरात भाषिक प्रक्रिया करत असताना केवळ कथा सांगून चालत नाही, तर त्यामध्ये बदल अपेक्षित असतो. थोडक्यात, रूपांतरकाराजवळ नवनिर्मितीची क्षमता असणे आवश्यक असते.

अनुवादमीमांसकांची मत-मतांतरे :

सहाशे वर्षांपासून पाश्चात्य देशांमध्ये ‘अनुवाद’ विषयाच्या चर्चेस प्रारंभ झाला. सोळाव्या शतकामध्ये ‘वास्को दी गामा’ हा पोर्तुगीज पर्यटक युरोपातून आफ्रिका खंडास वळसा घालून इ. स. १४९८ मध्ये पहिल्यांदा भारतात आला. जगभरातील लोक व्यापारउद्दीमाच्या निमित्ताने भ्रमंती करू लागले. त्यामुळे विचारांची देवाणघेवाण सुरू झाली. जगभरात हजारो भाषा बोलणारे लोक राहतात. त्यांची संस्कृती, आचार, विचारपद्धती यांचा परिचय नव्याने भारतीय माणसाला होऊ लागला. वैचारिक देवाणघेवाण वाढू लागली. आपल्या भाषेतील विचार दुसऱ्यांपर्यंत पोहोचण्यासाठी अनुवाद वा भाषांतराची निकड जाणवू लागली. त्यामुळे अनुवादाची चर्चा सुरू झाली. एका भाषेतील साहित्य दुसऱ्या भाषेत अनुवादित होऊ लागले. जगभरातील अनेक अनुवादमीमांसक आणि समीक्षक अनुवादासंबंधी विचार मांडू लागले. यासंदर्भात विविध अनुवादमीमांसकांनी मांडलेल्या विचारांचा परामर्श घेणे महत्त्वाचे ठरते. सोळाव्या शतकात मुद्रणयंत्राचा शोध लागला. येशू ख्रिस्ताच्या ‘बायबल’ ग्रंथाची भाषांतरे होऊ लागली. ‘बायबल’ ग्रंथातील भाषेपेक्षा त्यातील विचार आशयरूपाने आपल्या भाषेत आले पाहिजे या गोष्टीला अधिक महत्त्व प्राप्त होऊ लागले. अनुवाद वा भाषांतराचा सैद्धांतिक पातळीवर अभ्यास करणे, त्याला संकल्पनात्मक रूप देणे या गोष्टीला मूळात रोमन काळापासून सुरुवात झालेली दिसते. सिसरो आणि हॉरेंस या दोन विचारवंतांनी अनुवाद वा भाषांतरासंबंधी मूलभूत विचार मांडले. ते असे म्हणतात की, परभाषेत आलेले ज्ञान ग्रहण करणे आणि आपल्या भाषेत मांडणे, असे केल्याने काव्याचे रूपबंध विकसित होतात. त्यामुळे ज्ञान अन्य भाषेत अनुवादित होण्याची प्रक्रिया अंग धरू लागली. ते पुढे असेही म्हणतात, शब्द आणि अर्थ यातील अंतर अचूक हवे.

मूळ भाषा आणि त्यातील जीवनजाणिवांशी भाषांतरकारांनी एकनिष्ठ राहणे या गोष्टीला महत्त्व प्राप्त झाले. मूळ विचार अनुवादित होताना त्यामध्ये फारसा बदल होऊ नये.

रशियन अनुवादमीमांसक रोमान याकोब्सन यांनी 'ट्रान्स्लेशन : ए ट्रॅडिशनल क्राफ्ट' आणि 'ट्रान्स्लेशन स्टडीज' या ग्रंथांमध्ये 'अनुवाद' आणि 'भाषांतर' संकल्पनेचा विचार सविस्तर मांडला आहे. हा विसाव्या शतकातील भाषाशास्त्र या विषयात गती असणारा महत्त्वाचा अभ्यासक म्हणून ओळखला जातो. वैज्ञानिकदृष्ट्या भाषेचा अभ्यास करणारा विचारवंत म्हणून याकोब्सन याची ओळख आहे. अनुवाद आणि भाषांतर हे एका अर्थाने चिन्हांतरणच असते. तो पुढे जाऊन असे म्हणतो की, "कोणत्याही चिन्हाचा अर्थ समजून घेताना पुन्हा अपरिहार्यपणे चिन्हेच वापरावी लागतात."³⁵ हे भाषिक चिन्हमीमांसेतील महत्त्वाचे आणि तितकेच मूलभूत तत्त्व रोमान याकोब्सनने मांडले आहे, असे याकोब्सनच्या साहित्याचा अभ्यासक अमेरिकन तर्कशास्त्रज्ञ सी. एस. पायरिस स्पष्टपणे मांडतो. पायरिस पुढे असे म्हणतो की, भाषांतरगत भाषांतर, आंतरभाषीय भाषांतर आणि आंतरचिन्ह व्यवस्थानिष्ठ भाषांतरामुळे भाषांतराचा अभ्यास चिन्हव्यवस्थेतून केल्यामुळे त्यामध्ये विरोधाभास निर्माण होत नाही. 'एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत केलेले भाषांतर त्यामुळेच तंतोतंत उतरते.' हे महत्त्वाचे सूत्र त्याने मांडले आहे.

फ्रेंच मानवतावादी विचारवंत डोलेट याने सोळाव्या शतकात भाषांतरमीमांसा करताना काही मूलभूत आणि सूत्रबद्ध विचार मांडले आहेत. तो असे म्हणतो की, भाषांतरकारांनी मूळ अर्थ आणि आशय नीटपणे समजून घ्यावा. स्रोतभाषा आणि लक्ष्यभाषा यांचे ज्ञान बारकाईने करून घ्यावे. भाषांतरप्रसंगी भाषांतरकारांनी चोखंदळपणे शब्दांची निवड करावी. त्यामुळे मूळ भाषेतील विचार अन्य भाषेत मांडताना आशयाला धक्का पोहोचणार नाही. असे केल्यास भाषांतर तंतोतंत उतरेल. जॉन ड्रायडन या भाषांतरमीमांसकाने 'भाषांतर' संकल्पनेचा चिकित्सक अभ्यास करून काही मूलतत्त्वे मांडताना शब्दानुवाद आणि अर्थानुवाद या घटकांचा समतोल विचार भाषांतर करताना होणे आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. भाषांतर करतेवेळी भाषांतरकारास मूळ ग्रंथाची भाषा, शैली आणि धाटणी याची पूर्णपणे कल्पना असावी. तरच ते भाषांतर तंतोतंत उतरेल, असे मत नोंदवून त्याने एकप्रकारे भाषांतर कार्याला चालना दिली आहे. युजीन निडा या भाषांतरमीमांसकाने 'ए लॅंग्वेज स्ट्रक्चर अँड ट्रान्स्लेशन' नामक ग्रंथ लिहून 'अनुवादा'संबंधी मत मांडले. ती असे म्हणते की, "दोन भाषांमधील समानता अर्थाच्या पातळीवर जाते, तेव्हा ते भाषांतर केवळ अर्थामुळे उत्कृष्ट ठरते. भाषेच्या अंतःस्तरापासून बहिःस्तरापर्यंत जाण्यास मोठ्या प्रमाणात मदत होते. कलाकृतीचा आत्मा हा आशय असतो. तो नेमकेपणाने लक्ष्यभाषेत उतरला की, भाषांतर उत्तम झाले, असे समजावे."³⁶

रोमान याकोब्सन, डोलेट, जॉन ड्रायडन, युजीन निडा या भाषांतरमीमांसकांबरोबर बोलोशिनॉव्ह, मुक्रोव्हस्की आणि लेव्ही या रशियन भाषाशास्त्रज्ञांनीदेखील भाषांतरविषयक विचार मांडले आहेत. इ.स. १७८९ मध्ये झालेल्या फ्रेंच राज्यक्रांतीने 'व्यक्तिस्वातंत्र्या'चा पुरस्कार केला. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांना महत्त्व प्राप्त झाले. समाज आणि साहित्याकडे पाहण्याची लोकांची दृष्टी बदलली. 'कल्पनाशक्ती' हा घटक साहित्यासंदर्भात महत्त्वाचा मानला जाऊ लागला. कारण कल्पनाशक्ती ही ज्ञानापेक्षा जास्त महत्त्वाची आहे. ज्ञानाचा जन्मही तिच्यातूनच होत असतो. हाच विचार इंग्लंडमध्ये आय. ए. रिचर्ड्स आणि कोलरीज मांडू लागले. या सर्वांचा परिणाम साहित्यावर होणे अपरिहार्य होते. त्यामुळे जगभरातील उत्तमोत्तम साहित्य अनुवादरूपाने व्यापक पातळीवर नेण्याचा प्रयत्न होऊ लागला. अनुवादांमुळे इंग्रजी आणि अन्य भाषेतील साहित्य जगातील अनेक भाषांत अनुवादित होऊ लागले. परिणामी, आपली संस्कृती आणि साहित्य संपन्न होते, असे लोकांना वाटल्याने अनुवादसंस्कृती रूजू लागली. अनुवाद हे भाषाशास्त्राचेच एक अंग असल्याचे मानले जात होते. यासंदर्भात मिलिंद मालशे म्हणतात, "भाषांतर ही संकल्पना भाषावैज्ञानिकांना अनेक कारणासाठी महत्त्वाची वाटणे साहजिक आहे. एक म्हणजे भाषाविज्ञानाने 'भाषा' या संकल्पनेविषयी जी सैद्धांतिक भूमिका मांडलेली असते, ती 'भाषांतर' या संकल्पनेच्या संदर्भात कितपत टिकाव धरू शकते, हे पडताळण्यासाठी भाषांतरप्रक्रियेचा उपयोग करता येतो. दुसरे म्हणजे विविध भाषांचा अभ्यास करताना भाषांतराचा उपयोग नैसर्गिकपणेच होत असतो व त्यातूनच भाषा-भाषांमधील साम्यभेदाचा मागोवा घेऊन काही मूलभूत भाषावैज्ञानिक मर्मदृष्टी हाती लागू शकते. तिसरे म्हणजे भाषावैज्ञानिक विश्लेषणाच्या आधारे भाषांतराच्या प्रक्रियेवर अधिक चांगला प्रकाश भाषावैज्ञानिक सिद्धांत टाकू शकतात."³⁷

अनुवाद किंवा भाषांतराचा अभ्यास करण्यासाठी भाषाशास्त्रीय विचारांचा आधार महत्त्वाचा आहे. भाषेशिवाय अनुवाद ही संकल्पना अमान्य आहे. अभ्यासकांनी भाषेच्या अभ्यासाबरोबर अनुवाद आणि भाषांतरासंबंधी मांडलेल्या संकल्पनांवरून अनुवादाची काठिण्यपातळी लक्षात येते.

अनुवाद ही अत्यंत गंभीर आणि व्यामिश्र प्रक्रिया आहे. तिचे स्वरूप आणि व्याप्ती ठरविणे त्यामुळे अवघड कार्य बनते. अनुवाद हे शास्त्र आहे, असे सांगितले, तरी ती एका व्यक्तिमनाची निर्मिती असते. यासंदर्भात अंजली सोमण लिहितात,

“भाषांतरकाराने लक्ष्यभाषेतील वाचक डोळ्यासमोर ठेवून, त्याला केंद्रवर्ती मानून भाषांतर करायचे की स्वतःच्या संवेदनशीलतेला ती कलाकृती जशी भावेल तसे त्याला महत्त्व देऊन त्या कलाकृतीचे लक्ष्यभाषेत पुन्हा नवसर्जन करायचे? असे कितीतरी प्रश्न भाषांतर संकल्पनेचा विचार करताना समोर उभे राहतात. त्याची ठामपणे उत्तरे देणे शक्य होत नाही. ललितेतर साहित्याच्या भाषांतरात विचार करताना ते अतिशय गुंतागुंतीचे होत जातात. भाषांतराचे जे सिद्धांतन झाले ते मुख्यत्वे ललित साहित्याच्या भाषांतराच्या संदर्भातच.”^{१३९}

‘अनुवाद’ वा ‘भाषांतर’ संकल्पनेचा विचार केल्यानंतर असे म्हणता येते की, ही प्रक्रिया ललितेतर साहित्यापेक्षा ललित साहित्य आणि नवसृजनाच्या पातळीवर सिद्धांताचे अंदाज बांधताना गृहीत धरणे अपेक्षित असते.

अनुवाद सिद्धांताचे दोन भाग पडतात. पहिल्या भागात व्याख्या आणि स्वरूपाचा अभ्यास अपेक्षित असतो. त्याला ‘सिद्धांतपक्ष’ असे म्हणतात तर दुसऱ्या भागात भाषाशास्त्र, मानसशास्त्र आणि सामाजिकशास्त्रांचा अभ्यास अपेक्षित असतो, त्याला ‘प्रयोगपक्ष’ असे म्हणतात.

अ) सिद्धांतपक्ष :

अनुवादाचा सिद्धांतपक्ष खालीलप्रमाणे मांडता येईल. अनुवादमीमांसा म्हणजे काय? हे समजून घेताना अनुवादाची सैद्धांतिक पार्श्वभूमी समजून घेणे आवश्यक आहे. अनुवाद कशाचा आणि कशासाठी करावा, यासाठी सिद्धांतन करताना समतुल्यता, संप्रेषण, प्रभावसमता, सांस्कृतिक एकात्मता, पुनःसृजन, वैश्विक भाषिकता, सहजपणा, जवळिकता आणि विश्वासाहता या बाबी महत्त्वाच्या मानल्या जातात.

१) समतुल्यता :

या सिद्धांतामध्ये स्रोत किंवा मूळ भाषा आणि लक्ष्यभाषा यांना महत्त्व असते. स्रोतभाषेतील विचार त्याच्या सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरणाप्रमाणे लक्ष्यभाषेत उतरला पाहिजे. अनुवाद करताना अनुवादकाने मूळ कलाकृतीतील आशय लक्ष्यभाषेत थोडाही कमी-जास्त न होऊ देता, योग्य त्या भावात्मक आशयासह मांडला, तरच तो अनुवाद सरस ठरेल. भाषाशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून विचार केला, तर समानता ही पहिल्यांदा अर्थविन्यास, दुसऱ्यांदा शैलीच्या अंगाने पाहिली जाते. मूळात अर्थ आणि शैलीचा विचार कलाकृतीतील कथानकाच्या अंगाने पाहावा लागतो. ‘समतुल्यते’चा अर्थ हा ‘यथासंभव’ असा घ्यावा लागतो. ‘जराही कमी आणि जराही जास्त नाही’ हे तत्त्व सांभाळावे लागते.

यासंदर्भात डॉ. भालचंद्र नेमाडे मूलगामी भाष्य करताना म्हणतात, “दोन भाषांच्या संरचनांमध्ये अंतःस्तरावर बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर साम्य असते. ह्या शब्दार्थविचारातील (Simantic) सिद्धांतावरून आणि तौलनिक भाषाशास्त्रातील साम्यदर्शक अभ्यासावरून असे सिद्ध करता येते की, एका भाषेतील संहितेच्या शब्दार्थाचे स्थानांतरण दुसऱ्या भाषेतील संहितेत करता येणे शक्य असते. हे स्थानांतर अर्थदृष्ट्या समनिर्देशक अशा भाषिक घटनांमधून शक्य होते. या प्रक्रियेत ‘समनिर्देशक’ अर्थ ही संकल्पना विवाद्य ठरली आहे. एखाद्या वाक्प्रचाराचे म्हणजे भाषिक घटकाचे मूळ भाषेत अर्थदृष्ट्या जे स्थान असेल, तेच स्थान यथाशक्य दुसऱ्या भाषेत त्याऐवजी वापरलेल्या वाक्प्रचाराचे असले पाहिजे. असा व्यावहारिक उपयोग या संकल्पनेत आहे. म्हणजे दोन भाषांमध्ये व्यावहारिक अर्थांच्या दृष्टीने समानके असतात व ती भाषांतरात योजलेली असतात. जितक्या या भाषा रक्ताच्या नात्याने अधिक जवळ किंवा सांस्कृतिकदृष्ट्या अधिक जोडलेल्या असतील, तितकी त्यांच्यामध्ये जास्त समानके असतील व त्यांच्यात अर्थांचे स्थानांतरण सोपे जाईल. उदा. : उडिया-मराठी, मराठी-कानडी, मराठी-गुजराथी इत्यादी. भाषांतरकाराला मातृभाषेचे ज्ञान परभाषेपेक्षा साहजिकच जास्त असल्याने भाषांतरे मातृभाषेत सर्जनशील ठरतात.”^{१४०}

डॉ. नेमाडे समतुल्य सिद्धांताच्या बाबतीत मान्यता देत असले, तरी भाषेअंतर्गत केलेल्या अनुवादास अधिक महत्त्व देतात. कारण अशी भाषांतरे स्वभाषेतल्या ज्ञानामुळे सरस ठरतात.

यासंदर्भात डॉ. प्रकाश मेदककर लिहितात, “सर्व प्रकारचा ज्ञानात्मक अनुभव अस्तित्वात असणाऱ्या कोणत्याही भाषेत व्यक्त करता येऊ शकतो. जर लक्ष्यभाषेत मूळ भाषेतील शब्दाचा अर्थ नसेल, तर नवे शब्द घडवता येऊ शकतात. संज्ञा विकसित करता येऊ शकतात. आडवळणाची शब्दयोजना करून अर्थसूचन करता येते. अर्थाला समरूपत्व व जास्तीत जास्त उठावदारपणा प्राप्त करून देता येऊ शकतो. उदा. : घोड्याशिवाय चालणाऱ्या ट्रॅमसाठी रशियन भाषेत ‘विजेची घोडागाडी’ असा शब्दप्रयोग केला जाईल किंवा विमानासाठी उर्दू - हिंदी भाषेत ‘हवाई जहाज’ असा शब्दप्रयोग केला जातो. या वाक्यप्रयोगातून ‘घोडागाडी’ला समतुल्य असणारा ‘विजेवर चालणारा पर्याय’ आणि समुद्रात चालणाऱ्या जहाजाला समतुल्य असणारा हवेत उडणारा पर्याय. अशी समानके (Synonyms) समतुल्यतेच्या अर्थाद्वारे घडवली जातात. शास्त्रभाषेतील अर्थांच्या स्थिरत्वामुळे अशी समानके घडवली जाऊ

शकतात. वस्तुतः दोन भाषांमध्ये भाषाशास्त्रदृष्ट्या क्वचितच समानके आढळतात. तेव्हा भाषांतरकाराला सममूल्यकांच्या आधारे किंवा त्याच्याशी सादृश्य साधणाऱ्या शब्दांच्या आधारे आशयाची समानता प्रस्थापित करावी लागते.^{१११}

मेदककर यांनी स्रोतभाषेतील कलाकृती व लक्ष्यभाषेतील कलाकृतीमध्ये अनुवाद होत असताना काही अडचणी निर्माण झाल्यातर वाचकांच्या सोयीसाठी समान अर्थाचे शब्द अनुवादकांनी वापरले, तर फारसा बिघाड होत नसल्याचे निर्देश केले आहेत. असे केल्याने अनुवाद कार्य सफल होईल तसेच अनुवादकार्य प्रयोजनाचा भागही साधता येईल. हे कार्य कठीण असले तरी निश्चितच यशस्वी ठरणारे आहे, असे म्हणता येते.

‘समतुल्यता’ या सिद्धांतात एकवंशीय भाषागट असेल, तर अनुवादकास समानके प्रस्थापित करणे अवघड जात नाही; पण भिन्नवंशीय भाषा असतील, तर अशा ठिकाणी समानके मांडण्यास कठीण जाते. यासंदर्भात अनंत तोरो लिहितात, “एक भाषा : एक संस्कृती’ हा पाश्चात्य विचार आहे. तर ‘अनेक भाषा एक संस्कृती’ हा भारतीय विचार आहे.”^{११२} तोरो यांच्या या प्रतिपादनावरून भाषा, साहित्य आणि संस्कृती या घटकांचे विश्लेषण मिळते. अनुवादाचा विचार रुजण्यासाठी वरील घटकाचे साहाय्य पूरक ठरते. ‘समतुल्यता’ हा अनुवाद विषयास न्याय देणारा सिद्धांत मानला जातो.

२) संप्रेषण :

भाषेची प्रामुख्याने ‘संदेशप्रेषण’ आणि ‘संदेशग्रहण’ ही दोन क्षेत्रे मानली जातात. बोलणे आणि लिहिणे म्हणजे ‘संदेशप्रेषण’ होय, तर ऐकणे आणि वाचणे म्हणजे ‘संदेशग्रहण’ होय. संप्रेषण सिद्धांतामध्ये विचारांची देवाणघेवाण महत्त्वाची मानली जाते. अनुवादामध्ये विचाराच्या पाठीमागे असणाऱ्या अर्थाला केंद्रबिंदू मानले जाते. विचार हा स्रोतभाषेतून लक्ष्यभाषेत अर्थवहन झाला पाहिजे. अर्थ म्हणजे शब्दार्थ नव्हे. सिद्धांतामध्ये मूळ साहित्यकृतीमधील अर्थ शोधून तो लक्ष्यभाषेत मांडला जातो. ‘समानता’ या तत्त्वाला महत्त्व देणारा, अनुवादप्रक्रियेत ‘अर्था’वर एकप्रकारे नियंत्रण ठेवले जाते. शब्द जेव्हा स्वतंत्रपणे वाक्यात वापरला जातो, तेव्हा त्याला अर्थपूर्णाता लाभत असते. अनुवादामध्ये शब्दाचा अर्थ दुसऱ्या भाषेत संक्रमित होणे या प्रक्रियेस महत्त्व असते. ती प्रक्रिया अत्यंत जटिल आणि गुंतागुंतीची समजली जाते. संप्रेषणप्रक्रिया अनुवादामध्ये कशी कार्यरत राहते, यासंदर्भात सुप्रसिद्ध भाषाशास्त्रज्ञ डॉ. अशोक केळकर लिहितात, “मूल प्रथम समजून ऐकू लागते आणि मग समजून बोलू लागते. काही दिवसांनी त्याच्याकडून आणखी एक वाढीव अपेक्षा केली जाते. आई लहानग्याला म्हणते, ‘बाबांना जाऊन सांग, जेवायला चला म्हणून.’ मूल बाबांकडे जाऊन ऐकलेला मजकूर पुन्हा सांगते. हे त्याने आयुष्यात केलेले संदेशानुप्रेषण.”^{११३}

वरील सूत्रबद्ध विधानातून केवळ भाषा म्हणून व्यक्त करणे महत्त्वाचे नसून आईने बाळाला सांगितलेला विचार पलीकडे अर्थात वडिलांपर्यंत पोहोचला का? हे अर्थाच्या पातळीवर अनुवादामध्ये ग्राह्य धरले जाते येथे केवळ पोकळ विधान करणे अपेक्षित नसते.

३) प्रभावसमता :

या सिद्धांतामध्ये मूळ कलाकृतीमध्ये लेखकाचे अंतर्भूत झालेले विचार अनुवादकाने लक्ष्यभाषेत पोहोचवले पाहिजेत. मूळ विचाराचा प्रभाव, त्याची गुणवैशिष्ट्ये अन्य भाषेत उतरली की, ‘अनुवाद उत्तम झाला’ असे समजावे. हेच अनुवादकाचे खरे कार्य आहे; पण बहुदा अनुवाद, भाषिक ज्ञान आणि सांस्कृतिक व्यवहाराची अनभिज्ञता यामुळे तो फसतो. या सिद्धांतामध्ये सूर्यप्रकाशाइतके स्वच्छ सत्य हे आहे की, केवळ मूळ कलाकृतीतील अर्थ अन्य भाषेत प्रस्थापित झाला म्हणजे अनुवादकार्य यशस्वी झाले, असे समजण्याचे कारण नाही. स्रोतभाषेतील शैलीविचार आणि अभिव्यक्तिसौंदर्य जेव्हा अनुवादित भाषेत प्रकट होते, तेव्हा त्याचा मूळ परिणाम लक्ष्यभाषेतील वाचकावर झाला, असे समजावे. हा सिद्धांत लक्ष्यभाषेतील वाचकांच्या दृष्टीने महत्त्वाचा मानला जातो.

४) सांस्कृतिक एकात्मता :

प्रत्येक भाषेची स्वतःची पृथगात्मक ओळख निर्माण झालेली असते. त्या भाषेत एक सांस्कृतिक पोशाख तयार झालेला असतो. अनेक वर्षांची परंपरा आणि भौगोलिक पार्श्वभूमी हेही सांस्कृतिक एकात्मतेचे कारण ठरू शकते. धर्म, अर्थकारण, राजकारण, सामाजिक परिस्थिती, खाण्या-पिण्याच्या सवयी इत्यादी घटकांचा परिणाम भाषेवर होत असतो. कोणतीही भाषा ही सहजासहजी निर्माण होत नाही, तर तिच्यामागे सांस्कृतिक पार्श्वभूमीचा वारसा लाभलेला असतो. दोन भाषा आणि दोन संस्कृती यांना जोडण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य अनुवाद करत असतो. अनुवाद हा केवळ भाषांना जोडण्याचे कार्य करत नाही, तर त्याहीपलीकडे तो समाज आणि संस्कृतीशी नाते निर्माण करतो. साहित्याचे आदानप्रदान ही एक सांस्कृतिक प्रक्रिया असल्याने ती जबरदस्तीने घडवता येत नाही. कारण संस्कृती आणि भाषा यांचे नाते अनुवादरूपाने लक्ष्यभाषेत वहन झाल्याने विचारांची देवाणघेवाण व्हायला मदत होते. त्यामुळे सांस्कृतिक एकात्मता हा अनुवादाचा आत्मा समजला जातो.

५) पुनःसृजन :

भाषेमधून वेगवेगळ्या साहित्यप्रकारांची मांडणी केली जाते. प्रतिभा, नावीन्य, सत्य, शिव आणि सौंदर्य इत्यादी घटक साहित्यप्रकारात आलेले असतात. लेखक आपले विचार मांडत असताना वरील घटकांची पूजा करीत असतो. तेव्हा ती प्रक्रिया नवनिर्मिती ठरत असते. स्रोतभाषेतील सृजन हे लक्ष्यभाषेत जेव्हा अनुवादित होते, तेव्हा ते पुनःसृजन झालेले असते. कारण स्रोतभाषेतील विचार जेव्हा लक्ष्यभाषेत अनुवादक स्थानांतरित करतो, तेव्हा तो त्यात सोयीनुरूप बदल करत असतो. साहित्यविषयक दृष्टिकोन, संवेदनशीलता, प्रतिभा आणि सर्जनशीलता या घटकांचा खुबीने वापर करावा लागतो, तरच ते पुनःसृजन ठरते. जो स्रोतभाषेतील विचारांना किंवा आशयास धक्का न लागू देता, सुव्यवस्थितपणे विचार मांडू शकतो, त्यालाच 'श्रेष्ठ अनुवादक' म्हटले जाते. भाषेच्या आदानप्रदानाचे सशक्त माध्यम म्हणून अनुवादाकडे पाहिले जाते. म्हणूनच अनुवादकार्य हे खऱ्या अर्थाने पुनःसृजनच ठरते.

६) वैश्विक भाषिकता :

अनुवादप्रक्रिया ही वैश्विक भाषिकतेचा परिणाम साधत असते. अनुवादामध्ये स्रोतभाषा आणि लक्ष्यभाषा महत्त्वाच्या मानल्या जातात. एखाद्या कलाकृतीचा अनुवाद जागतिक पातळीवरील कोणत्याही भाषेत करण्यासाठी अनुवादकास त्या-त्या भाषांचे ज्ञान आवश्यक असते. साहित्य, समाज, धर्म, विज्ञान, विविध कला, जीवनवादी सौंदर्य, मानवतावादी दृष्टिकोन इत्यादी घटकांचा परिचय असणारा अनुवादकच अनुवादाच्या रूपाने विचारांची देवाणघेवाण जागतिक पातळीवर करू शकतो. यासंदर्भात वसंत आबाजी डहाके लिहितात, "भाषांतरकाराचे काम या दृष्टीने महत्त्वाचे असते की, भाषांतरकाराच्या बाजूने पाहायचे तर तिथे मूळ साहित्यकृती असते. ती ज्या भाषेत लिहिली गेली असेल, ती भाषा, त्या भाषेची जडणघडण, त्या भाषेतील वाङ्मयीन परंपरा, ती भाषा बोलणाऱ्या आणि वाङ्मय लिहिणाऱ्या लोकांची राजकीय, आर्थिक, सामाजिक स्थिती, भाषांतरकारांसमोर हे सगळे विश्व असते. 'दि अॅलकेमिस्ट'च्या संदर्भात ब्राझिल आणि पोर्तुगीज अंमल, पोर्तुगीज वाङ्मयीन परंपरा, फ्रेंच प्रभाव, पोर्तुगीज वाङ्मयीन परंपरेविरुद्ध विद्रोह, बोलीभाषा आणि मुख्य सांस्कृतिक प्रवाहापलीकडच्या संस्कृती, वांशिक मिश्रण, आधुनिकीकरण अशा प्रकारच्या विविध गोष्टींशी भाषांतरकाराचा परिचय असणे स्वाभाविक ठरते. भाषांतराच्या कामामुळे भाषांतरकाराचा अन्य साहित्यविश्वाशीच नव्हे, तर संस्कृती विश्वाशी परिचय होतो. एक प्रकारे भाषांतरकार भाषांतरित कृतीच्या रूपाने दुसरा मानव समाज, दुसरी मानवी संस्कृती आपल्यासमोर ठेवतो."^{४४}

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, अनुवादक वा भाषांतरकार आपली वैश्विक भाषिकता साधत असतो. भाषेच्या सहाय्याने तो जागतिक पातळीवर संवाद साधतो. संवाद हा माणसाच्या मनातील भावविश्व, भावना आणि विचारांना चालना देत असतो. अनुवाद सिद्धांतामध्ये 'वैश्विक भाषिकता सिद्धांत' महत्त्वाचा मानला जातो. कारण अनुवादक हा विश्वमनाची निर्मिती साधत असतो. कोणतेही विचार अनुवादांमुळे वैश्विक पातळीवर जाऊन पोहोचतात.

७) सहजपणा :

एखाद्या भाषेतील लोकप्रिय आणि मान्यताप्राप्त कलाकृती जेव्हा अनुवादकाला भावते, तेव्हा तो आपल्या भाषेत घेऊन जाण्यासाठी 'अनुवाद' करतो. अनुवादाच्या नादात अनुवादक स्रोतभाषेतील विचार लक्ष्यभाषेतील वाचकांसाठी खुले करतो. मूळ कलाकृती जेव्हा लक्ष्यभाषेत अनुवादित होते, तेव्हा त्यातील विचाराला धक्का लागू नये इतका सहजपणा त्यात असावा, हा अनुवादातील पहिला महत्त्वपूर्ण संकेत आहे. अनुवाद हा मूळ कलाकृतीतील भाव, भाषा, शैली, कथानक आणि सांस्कृतिकता हे घटक अबाधित ठेवून झाला पाहिजे. असे केल्याने तो 'सहजपणा' या तत्त्वाला धरून झाला, असे समजावे. अशा प्रकारचा अनुवाद करताना अनुवादकास दोन भाषा, संस्कृती, परंपरा, सामाजिक वातावरण आणि प्रादेशिकतेच्या घटकांचे बारकाईने ज्ञान असणे आवश्यक आहे. भाषेच्या अडचणीमुळे कानडी वाचक मराठी भाषेतील कलाकृती वाचू शकत नाही. तेव्हा कानडी भाषेतील शिवराम कारंत यांच्या कादंबऱ्या मराठी भाषेत अनुवादित होणे आवश्यक आहे, तर मराठीतील वि. स. खांडेकरांच्या कादंबऱ्या कानडीमध्ये अनुवादित होणे आवश्यक आहे. असे झाले तर प्रदेश, संस्कृती आणि विचार वाचकाला समजतील; पण अनुवादकांनी अनुवाद करताना सहजपणा हरवू देता कामा नये. म्हणून 'सहजपणा' हा अनुवादातील महत्त्वाचा आधारभूत सिद्धांत मानावा लागेल.

८) जवळिकता :

अनुवादामध्ये स्रोतभाषेतील जवळिकता ही लक्ष्यभाषेत महत्त्वाची मानली जाते. तेव्हा तो अनुवाद योग्य आणि आशयदृष्ट्या परिपूर्ण झाला, असे म्हणता येईल. असा अनुवाद मूलनिष्ठ समजला जातो. हा अनुवाद आदर्शतेच्या कसोटीस उतरतो. स्रोतभाषेतील विचार लक्ष्यभाषेत उतरताना कथानक, आकृतिबंध, शैली आणि सांस्कृतिकता या संरचनात्मक तथ्यांवर अनुवाद हा जवळिकता साधतो. यासाठी अनुवादक हा सजग आणि प्रामाणिक असला पाहिजे. अन्यथा अनुवादित साहित्याच्या समीक्षकास

किंवा चिंतकास अनुवाद बरोबर झाला का, याचा बारकाईने विचार करावा लागतो. अनुवादकार्य साधताना अनुवादकाने 'जवळिकता' या तत्त्वास हरताळ फासला की, 'अनुवाद फसला आहे', असे समजावे.

१) विश्वासार्हता :

अनुवादकार्यामध्ये स्रोतभाषेतून लक्ष्यभाषेत विचार मांडताना अनुवादकाने कलाकृतीतील विचारांशी प्रामाणिक राहायला हवे. यासंदर्भात प्रसिद्ध अनुवादमीमांसक डॉ. अर्जुन चव्हाण लिहितात, "अनुवादाच्या नावावर स्वैराचार करणे म्हणजे मूळ विचारांवर केलेला तो बलात्कारच असतो. अनुवादकाला अनुवाद करताना भाषेमध्ये परिवर्तन करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो; परंतु मूळ विचारांतील भाव बदलता येत नाही. अनुवाद हा लक्ष्यभाषेत संपन्न होतो. परंतु ते भाव मूळ भाषेतील असायला हवेत. अनुवादकार्य हे विश्वासयुक्त मार्गाने केलेले प्रेम असते तर, अनुवादकाला एक विश्वासयुक्त प्रेयसी म्हटले जाते. जो विश्वास, निष्ठा ही प्रेमात अपेक्षित असते. त्याप्रमाणे अनुवादामध्येदेखील हीच अपेक्षा व्यक्त केली जाते."^{४५}

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, अनुवादामध्ये 'विश्वास' ही बाब महत्त्वपूर्ण मानली जाते. विश्वासपूर्वक केलेले अनुवादकार्य उच्च कोटीपर्यंत पोहचते. कारण अनुवादामध्ये मूळ लेखकाच्या विचाराचा पुनर्जन्मच होत असतो. भाव, विचार आणि मूळ कल्पनाविध हे जसेच्या तसे स्रोतभाषेतून लक्ष्यभाषेत गेल्याशिवाय मूळ विचाराचा प्रत्यय येत नाही. ही जाणीव ठेवून अनुवादकाने कार्य केले तर ते उत्तम ठरते. म्हणूनच अनुवाद हा संस्कृतीच्या क्षितिजाचा विस्तार असतो, असे म्हटले जाते.

अनुवादाच्या सिद्धांतपक्षाचे स्वरूप पाहिल्यानंतर प्रयोगपक्षाचे स्वरूप पाहणे सयुक्तिक ठरते. सिद्धांतन आणि स्वरूपामुळे अनुवादाचे विस्तारित रूप काय आहे, याची कल्पना येते.

ब) प्रयोगपक्ष :

प्रस्तुत प्रयोगपक्षामध्ये अनुवादाचा अन्य शास्त्रांशी कसा संबंध प्रस्थापित होतो, याचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते. भाषाशास्त्र, तौलनिक साहित्य, अनुवादशास्त्र किंवा कला, अनुवाद, व्यवहार आणि शासनप्रणाली या घटकांची चर्चा करणे येथे क्रमप्राप्त ठरते.

१) अनुवाद आणि भाषाशास्त्र :

अनुवाद आणि भाषाशास्त्राचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. अनुवाद करताना भाषा ही महत्त्वाचे कार्य करत असते. अनुवाद ही भाषेशिवाय अशक्यप्राय बाब आहे. 'भाषाविज्ञान'ला मराठी भाषेत 'भाषाशास्त्र' असे म्हटले जाते. ब्लूमफील्ड यांनी 'भाषा' हा भाषाशास्त्रावर आधारित ग्रंथ लिहिला. त्याने या ग्रंथात असे म्हटले आहे की, 'भाषा ही यादृच्छिक ध्वनिप्रतीकांची संरचना असते.' भाषा ही मानवी जीवनातील विचारांची देवाणघेवाण करणारे साधन मानले जाते. भाषेशिवाय माणूस जगू शकत नाही. भाषा ही मानवी जीवनातून वगळली, तर मानवाचे जगणे शिल्लक राहत नाही. अनुवादकार्य दोन भाषांशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. त्यासाठी स्रोतभाषा आणि लक्ष्यभाषा एकत्र आल्या की, अनुवादक विचारांची देवाणघेवाण करू लागतो. तौलनिक भाषाशास्त्राच्या आधारावर आणि त्यातील सिद्धांतांवर स्रोतभाषा आणि लक्ष्यभाषा यांच्यामध्ये जेवढ्या मोठ्या प्रमाणात भाषासामग्री उपलब्ध होईल, तेवढा अनुवाद चांगला होऊ शकतो.

यासंदर्भात डॉ. भालचंद्र नेमाडे चिंतनीय विचार मांडताना लिहितात, "एका भाषेत चिन्हांकित झालेला अर्थ दुसऱ्या भाषेत कसा जातो, ही चर्चा एकाचवेळी तर्कशास्त्र, तत्त्वज्ञान, भाषाशास्त्र आणि मानसशास्त्र ह्या भिन्न भिन्न शास्त्रातील विशिष्ट शाखांनी मांडलेल्या सिद्धांतावर अवलंबून राहून करावी लागते. कारण अर्थाचा अर्थ काय? अर्थाचे मूळ स्वरूप काय? भाषानिरपेक्ष अर्थ असतो काय? निर्गुण, निराकार असा चिन्हनिरपेक्ष अर्थ मानवी आकलनात येऊ शकतो काय? हे प्रश्न नेहमीच विवाद्य ठरतात. तथापि, भाषेवर नीट पकड असणाऱ्या कोणाही वाचकाला हे ठामपणे सांगता येईल की, लिखित संहितेत भाषिक रचनांमधला अर्थ निखळ नसतो. विशेषतः ठरलेल्या रूपाप्रमाणे म्हणजे रूपसापेक्ष असतो, त्याची मोड करता येते; परंतु थोडीफार अर्थहानी होणे संभवनीय असते. रूपसापेक्षता किती अर्थवाही आहे, ह्यावर ही हानी अवलंबून असते."^{४६} म्हणजे भाषाशास्त्रातील रूपविचार अनुवादास पूरक ठरतो, तेव्हा अनुवाद हा योग्य पद्धतीने होतो.

अनुवादामध्ये स्रोतभाषा आणि लक्ष्यभाषा महत्त्वाची असते. अनुवाद एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत केला जातो. दोन्ही भाषांमध्ये भाव, विचार, ध्वनी आणि प्रतीके वेगवेगळी असतात. उदा. : इंग्रजीमध्ये 'खुर्ची' या शब्दाला 'Chair' म्हटले जाते, तर हिंदीमध्ये 'कुर्सी' हा शब्दप्रयोग केला जातो, तर संस्कृत भाषेत याच शब्दाला 'कथ' हा शब्द वापरला जातो. संस्कृतप्रमाणेच मराठी भाषेतही तीन लिंगे आहेत. हिंदी भाषेत पुल्लिंगी व स्त्रीलिंगी या वचनाद्वारे भाषेचे रूप बदलते. अर्थात ते क्रिया लिंगानुसार बदलते. 'राम जाता है।', 'नीता जाती है।' हिंदी भाषेत दोन लिंग आहेत. इंग्रजी भाषेत कर्त्याच्या लिंगानुसार क्रिया बदलत नाही, तर ती

कर्मानुसार बदलते. उदा. 'Ram is eating a mango.' इंग्रजीमध्ये 'Horse', 'Horse ran' अशी दोन भाषारूपे 'घोडा' या प्राण्याबद्दल वापरता येतील.

अनुवादांमध्ये एका भाषेत जे सांगितले आहे, ते अन्य भाषेत आणले जाते. स्रोतभाषेतील शब्द लक्ष्यभाषेत आणले जातात. एका भाषेतील भाषिक शब्दप्रयोग अन्य भाषेत केला जातो, तेव्हा त्या भाषेतील तुलनेस महत्त्व प्राप्त होते. अशाप्रकारे अनुवादाचा थेट संबंध हा भाषाशास्त्रातील रूपावर आधारित असतो.

अ) अनुवाद आणि ध्वनिशास्त्र :

भाषिक परिवर्तन घडवून आणणाऱ्या अर्थ आणि ध्वनी या दोन घटकांना भाषाशास्त्रामध्ये महत्त्व असते. भाषा दोन प्रकारे बदलते. एक ध्वनिपातळीवर आणि दुसरी म्हणजे अर्थाच्या पातळीवर. ध्वनी अर्थाला प्रकट रूप देण्याचे काम करतात, तर शब्द हा ध्वनीचा मूलाधार असतो. स्रोतभाषा आणि लक्ष्यभाषा यामधील ध्वनींचे वर्गीकरण समान ध्वनी, ध्वनीतील जवळपास निर्माण होणारी समानता, वेगवेगळ्या प्रकारचे ध्वनी असे करता येते. एक किंवा अनेक ध्वनींपासून बनणाऱ्या सार्थक ध्वनींचा शब्द तयार होतो, एवढी शक्ती ध्वनिविचारात आढळते. भाषेचा अनुवाद करताना स्रोतभाषेतील ध्वनी लक्ष्यभाषेत स्थानांतरित करताना अनुवादकास कोणतीही अडचण येत नाही. वेगवेगळ्या भाषांतील समान ध्वनींचे रूप खालीलप्रमाणे -

उदा. :	संस्कृत :	क् ख् ग् घ्
	हिंदी :	क् ख् ग् घ्
	इंग्रजी :	K Kh G Gh

ब) अनुवाद आणि रूपशास्त्र :

भाषाशास्त्रात नियमांचे विश्लेषण करण्यासाठी रूपाचा अभ्यास केला जातो. ध्वनीमुळे शब्द तयार होतो, तर शब्दामुळे वाक्य तयार होते. प्रत्येक भाषेतील शब्दांची रूपे भिन्न-भिन्न असतात. अनुवादाच्या परिभाषेत बोलायचे झाले, तर स्रोतभाषेतील विचार लक्ष्यभाषेत मांडताना रूपशास्त्राचा अनुवादाशी निकटचा संबंध निर्माण होतो. प्रत्येक भाषेची रूपरचना भिन्न-भिन्न असल्यामुळे अनुवाद करतेवेळी शब्दाचे रूप आणि शब्दाचा वर्ग अशा दोन समस्या निर्माण होतात.

उदा. :	मराठी :	शाळा
	हिंदी :	प्रशाला
	इंग्रजी :	School

क) अनुवाद आणि शब्दशास्त्र :

भाषाशास्त्रामध्ये शब्दार्थ विचाराला (Semantic) महत्त्व असते. भाषेमध्ये अर्थपातळीवर शब्दाला 'सर्वात लघुत्तम घटक' म्हणून अर्थ प्राप्त होतो. अनुवाद आणि शब्दविचार यांचे निकटचे नाते आहे. कारण कोणत्याही मूळ रूपामध्ये शब्द हा नाम, सर्वनाम आणि विशेषणाचे कार्य करीत असतो. हेच कार्य अनुवाद करताना दोन भाषांमध्ये घडून येते. त्यामुळे अनुवाद आणि शब्दशास्त्राचे निकटचे नाते आहे.

ड) अनुवाद आणि वाक्यशास्त्र :

भाषाशास्त्रामध्ये प्रामुख्याने वाक्यांचा शास्त्रीय अभ्यास केला जातो. भाषेत शब्द हा लघुत्तम रूपाने वावरत असतो, तर शब्दाशब्दाने वाक्य तयार होते. प्रत्येक भाषेत वाक्यक्रम हा ठरलेला असतो. त्यामध्ये जरादेखील बदल झाला, तर अर्थाचा अनर्थ होतो. त्यामुळे अनुवाद करताना स्रोतभाषेतील वाक्यरचना लक्ष्यभाषेत वहन करताना आपोआप बाधा निर्माण होते. म्हणून प्रत्येक भाषेची वाक्यरचना वेगवेगळी असते. त्या रचनांचा अभ्यास करणारी महत्त्वपूर्ण शाखा म्हणून वाक्यशास्त्राचा उल्लेख करावा लागतो.

उदा. :	मराठी :	मी शाळेला जात आहे.
	हिंदी :	मै स्कूल को जा रहा हूँ।
	इंग्रजी :	I am going to school.

वरील तिन्ही विधानांत भाषारूपानुसार फरक पडतो. त्यामुळे अनुवादकाने वाक्यरूपे पूर्णपणे लक्षात घेऊन लक्ष्यभाषेत अनुवाद करावा अन्यथा आशयाबाबत घोटाळे निर्माण होऊ शकतात.

अशा प्रकारे अनुवादाचा अभ्यास भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोनातून केला जाऊ शकतो. हे भाषा, चिन्हव्यवस्था, ध्वनिशास्त्र, रूपशास्त्र, वाक्यशास्त्र, अर्थविचार आणि शैली या अंगाने समजून घेणे आवश्यक आहे. त्याचा अभ्यास सूक्ष्मलक्ष्यी आणि

स्थूललक्ष्यी पद्धतीने करूनदेखील अनुवादमीमांसा करताना काही अंगे ध्यानात येत नाहीत. अनुवादमीमांसेचा अभ्यास करताना भाषाशास्त्राशिवाय अन्य शास्त्रांचीही मदत होते. त्यांचाही परामर्श घेणे महत्वाचे ठरते. यासंदर्भात अनुवाद आणि तौलनिक साहित्य, अनुवादशास्त्र एक ज्ञानशाखा, अनुवाद एक कला, अनुवादव्यवहाराचे शासनप्रणालीशी असणारे नाते लक्षात घ्यावे लागते. तरच सिद्धांतपक्ष आणि प्रयोगपक्ष यांचे एकजीव रसायन तयार होईल. परिणामी, अनुवादमीमांसा ही स्वतंत्र ज्ञानशाखा म्हणून गणण्यास मदत होईल. साहित्यपरंपरा, संप्रदाय, भाषिक आणि सांस्कृतिक परंपरा, अनुवाद एक विचारप्रणाली म्हणून या शाखेकडे जाणीवपूर्वक आणि डोळसपणे पाहिले पाहिजे. जेव्हा ही सर्व घटकद्रव्ये एकत्र येतात, तेव्हा अनुवादमीमांसा जन्म पावते.

अनुवाद आणि तौलनिक साहित्य :

भारत हा बहुभाषक देश असल्याने येथे अनेक भाषांचे साहित्य समृद्ध झालेले पाहावयास मिळते. 'अनेकतेत एकता' हे तत्त्व स्वीकारून विविध भाषा हातात हात घालून सांस्कृतिक परंपरा समृद्ध करण्याचे कार्य करीत आहेत. 'सांस्कृतिक परंपरा लाभलेला आणि ती समृद्ध करणारा देश' अशी भारताची जगात ओळख निर्माण झाली आहे. धर्म, संप्रदाय, सभ्यता, विविध विचारधारा, भाषा प्राचीन काळापासून आपले अस्तित्व टिकवून उभ्या आहेत. दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक भाषांचा अभ्यास तौलनिक साहित्यास अभिप्रेत असतो. त्याकडे आपण 'तौलनिक साहित्याभ्यास' ही स्वतंत्र विद्याशाखा म्हणून पाहू लागलो आहोत. एकविसाव्या शतकात तौलनिक विद्याशाखेचा विकासही खूप मोठ्या प्रमाणात झालेला पाहावयास मिळतो. अवतीभावतीची परिस्थिती आणि वैचारिक दृष्टिकोन या घटकांमुळे माणूस विचार समजून घेण्याचा बारकाईने प्रयत्न करतो. वेगवेगळ्या साहित्याचा आणि भाषांचा अभ्यास करण्यासाठी अभ्यासकाला केवळ एकाच भाषेचे ज्ञान असून चालत नाही, तर वेगवेगळ्या परंपरा, सांस्कृतिक संकेत यांचेही ज्ञान आणि भान असावे लागते. अशावेळी अनुवाद आणि तौलनिक साहित्य एक अनुबंध निर्माण करते. तौलनिक साहित्यात तुलना अपेक्षित असते, तर अनुवादामध्येही एका भाषेतील विचार दुसऱ्या भाषेत पोहोचविणे याला महत्त्व असते. अशावेळी अनुवादित साहित्याचा उपयोग ती भाषा न कळणाऱ्या व्यक्तीला होतो. म्हणून त्या-त्या भाषेतील अनुवादित साहित्य जरी वाचले, तरी तो तौलनिक अभ्यास करू शकतो. यासंदर्भात प्रा. मनोहर व डॉ. विजया लिहितात, "एक गोष्ट मात्र खरी की, भारतीय भाषा साहित्याचा तौलनिक अभ्यास अर्थपूर्ण व्हायचा असेल, तर या भाषांतील अभिजात साहित्याचा आणि आधुनिक साहित्याचा अनुवाद होणे अत्यंत गरजेचे बनले आहे. तो एखाद्या भारतीय भाषेत, हिंदीत किंवा इंग्रजीत झाला तरी चालेल. संकल्पनात्मक पातळीवर जरी त्याचा परिचय भारतीय वाचकांना झाला, तरी तो आवश्यक आहे. तौलनिक साहित्याभ्यासात जरी अनुवादाला गौण स्थान दिले गेले असले, तरी या अभ्यासाची मदार बरीचशी अनुवादावरच अवलंबून आहे. थोडक्यात, अनुवाद हा तौलनिक साहित्याभ्यासाचा एक महत्वाचा आधार आहे."^{१०} म्हणून तौलनिक साहित्य आणि अनुवादाचे निकटचे नाते आहे. तौलनिक साहित्याचा अभ्यास करताना अनुवादाची गरज भासते. अनुवाद हे लक्षपूर्वक, विचारपूर्वक करायचे काम आहे, याचे भान अनुवादकाने आणि तौलनिक साहित्याच्या अभ्यासकाने ठेवले तरच तो अभ्यास परिपूर्ण ठरू शकतो. साहित्याचा तुलनात्मक अभ्यास करताना अनुवाद मुख्यत्वे मध्यस्थाची भूमिका वठवीत असतो. वाङ्मयीन मूल्यांचे जागतिकीकरण होण्यासाठी अनुवाद एक भूमिका घेऊन साहित्याचा विचार दुसऱ्यांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी कार्य करीत असतो. अनुवादामुळे इतिहास, भूगोल, समाज, संस्कृती आणि लोकांची जीवनशैली प्रवाहित होत असते.

अनुवादशास्त्र आणि ज्ञानशाखा :

अनुवादकाला भाषा आणि व्यवहार यांचे काटेकोर ज्ञान असावे लागते. त्यास साहित्यिक भाषा आणि व्यवहारभाषा यामध्ये फरक करता आला पाहिजे. कृषी, वैद्यक, वास्तुविद्या, विद्युत आणि अभियांत्रिकी संकल्पनांचे ज्ञान झाले पाहिजे. प्रसंगी त्याला अनुवाद करतेवेळेस स्वतंत्र पारिभाषिक शब्द (Terminology) तयार करता आला पाहिजे. शास्त्रीय ग्रंथांचे अनुवादकार्य वस्तुनिष्ठ स्वरूपात करता आले पाहिजे. अशा ग्रंथांमध्ये माहितविजा मजकूर असतो. अनुवादकास कायदा, परिभाषा कोश आणि तंत्रज्ञान यासारख्या गोष्टींचे अनुवाद करताना पदरमोड करावी लागत नाही. शास्त्रीय ग्रंथांचे अनुवाद करताना त्यामध्ये बदल करता येत नाही. यासंदर्भात अशोक केळकर लिहितात, "अनुवादक्रिया म्हणजे मुख्यतः अनुवादकाच्या मनातील निर्णयप्रक्रिया मानताना जेव्हा ही निर्णयक्रिया स्पष्टपणे टप्प्याटप्प्याने विशिष्ट सूत्रांना अनुसरून पुढे सरकते, तेव्हा अनुवादक्रिया शास्त्रानुसार चालते; पण जेव्हा ही क्रिया निर्णयक्रिया अस्फुटपणे तारतम्य बुद्धीनुसार घडून जाते, तेव्हा अनुवाद क्रिया कलेनुसार चालते. मात्र अनुवादप्रक्रिया पूर्णतः शास्त्रानुसार चालणे ज्यावेळी शक्य असते, त्याप्रसंगी किंवा त्या टप्प्यावर ती संगणकाच्या हवाली करता येते."^{११} म्हणजे अनुवाद हे शास्त्र मानत असताना केळकरांनी पारिभाषिक अंगाने त्याकडे पाहिले आहे.

सदा कऱ्हाडे लिहितात, "भाषेचे सामान्य भाषा आणि परिभाषा असे दोन प्रकार मानले जातात. कारण भाषेत सामान्य आणि पारिभाषिक असे दोन प्रकारचे शब्द असतात. सामान्य शब्द हे रोजच्या व्यवहारात वापरले जातात. सामान्य शब्दांच्या

आधारावरच कोणीही मनुष्य भाषा शिकू लागतो आणि नित्याच्या व्यवहारात त्याचा उपयोग करू लागतो. पारिभाषिक शब्द ज्ञान-विज्ञानाच्या, उद्योग-व्यवसायाच्या क्षेत्रात वापरले जातात. 'परिभाषा' या शब्दाचा अर्थच 'शास्त्रीय ग्रंथातल्या अर्थ असलेल्या शब्दांची सूची' असा आहे.'^{११९}

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, अनुवादप्रक्रियेमध्ये शास्त्रीय संकल्पनांचा विचार एक शास्त्र या अंगाने करता येईल का? तर वैज्ञानिक भाषेत प्रमेयाला महत्त्व असते. ही प्रमेय जेव्हा सैद्धांतिक पातळीवर उतरतात, तेव्हा ती 'शास्त्र' या चौकटीत बंदिस्त होतात. म्हणून अनुवाद हे शास्त्र आहे.

'अनुवाद' एक कला :

शास्त्रीय भाषेत वस्तुनिष्ठपणा महत्त्वाचा असतो. शास्त्रीय भाषेतील ग्रंथांचा अनुवाद करताना भाव आणि विचार यांना महत्त्व नसते. उलट ललित साहित्याचा अनुवाद करताना अनुवादकास मूळ कलाकृतीच्या गाभ्याशी तादात्म्य पावावे लागते. त्यातील विचार, भावना आणि कल्पना समजून घ्यावा लागतात. मूळ कलाकृतीमध्ये लेखक अनुभवाचे प्रगटीकरण करतो, तर अनुवादक हा मूळ कलाकृतीशी एकरूप होऊन वाचकाला अन्य भाषेत कलाकृती वहन करताना प्रतिभेच्या साहाय्याने मूळ गाभ्याला हळुवार धक्का देऊन किंवा जसेच्या तसे मांडण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे कलाकृती ही सृजन असते, तर अनुवाद हा नवसृजनाच्या पातळीवर जाऊन पोहोचतो. हा सर्व खटाटोप करताना अनुवादकाजवळ अनुवादकौशल्यच असावे लागते. म्हणून 'अनुवाद' ही एक कला मानताना अनुवादकांनी मूळ कलाकृतीतील रूपबंधाचे बारकावे लक्षात घ्यावे लागतात. मूळ कलाकृती अनुवादित करतेवेळी अनुवादकास सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन गोष्टींचे बारकाईने भान असणे गरजेचे असते. यावेळी अनुवादक हा पूर्णपणे कौशल्य पणास लावतो. अनुवाद ही एकप्रकारे पुनर्निर्मितीच असते. कारण लालित्य खुलवून सांगणे, सौंदर्याविष्कार घडविणे हे काम म्हणजे निर्मितीचाच एक भाग बनतो. म्हणून अनुवाद जसे शास्त्र आहे, तसे ती एक कलादेखील आहे. म्हणून 'अनुवादाच्या अंतरंगात कलाही दडलेली असते,' असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

सारांश :

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये मराठी भाषेतील अनुवादपरंपरेचा आढावा घेऊन इंग्रजी, हिंदी आणि मराठी भाषांतील वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी अनुवाद, रूपांतर वा भाषांतरासंबंधी केलेल्या व्याख्यांची चर्चा केली आहे. अनुवादाच्या सिद्धांताची मांडणी त्याचे स्वरूप ठरवीत असते. अनुवादमीमांसेचा पाया खऱ्या अर्थाने पाश्चात्य संस्कृतीने घातला. भारतावर ब्रिटिशांचा एकछत्री अंमल प्रस्थापित झाल्याने साहित्य, कला, संस्कृती आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन भारतात रूजू लागले. विचारांची देवाणघेवाण होऊ लागली. इ. स. १८०० ते १८७४ हा कालखंड महाराष्ट्रात 'भाषांतरयुग' म्हणून ओळखला जाऊ लागला. याच काळात वैदिक धर्मग्रंथ आणि पाश्चात्य देशातील उत्तमोत्तम कलाकृतीची भाषांतरे वा अनुवाद होऊ लागले. त्यामुळे भाषांतरसंस्कृती रुजण्यास मदत झाली. पाश्चात्य विचारवंतांनी अनुवादमीमांसा केली; परंतु देशाभिमाना लोकांनी त्याकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केले. आधुनिक काळात भाषाशास्त्र, चिन्हशास्त्र आणि संरचनावाद यासारखे नवनवे वाद भाषेची चिकित्सा करू लागले. अशा वादाने भाषेची चिरफाड होऊन नवा अर्थ शोधून काढला जाऊ लागला. त्याचे साद-पडसाद अनुवादमीमांसेत उमटू लागले, तर नवल ते कसले? ही मीमांसा भाषेपुरती मर्यादित न राहता, ती मानवी जीवन आणि संस्कृतीशी आपले नाते जोडू लागली. भूमिनिष्ठ जाणिवे देशीवादास मान्य आहेत; पण हा संकुचित मानवी दृष्टिकोन न ठेवता, अनुवादमीमांसेस व्यापक पातळीवर अनुसरले, तरच या विचाराचे मूल्यमापन योग्य पद्धतीने होईल. मानवी चिंतन आणि मननाच्या दिशा व्यापक व्हाव्यात, त्याला आधुनिक दृष्टिकोनाची बैठक प्राप्त व्हावी. अनुवाद हा अनेक प्रकारे केला जातो. त्यामुळे त्याच्या व्याख्याही भिन्न असू शकतात. मूळ लेखकाचे विचार अनुवादप्रक्रियेत मूळावरहुकूम पोहोचू शकत नाहीत. त्यामुळे कलाकृतीचे अनुवाद होऊ नयेत, असाही एक वर्ग ज्ञानाच्या क्षेत्रात कार्यरत असतो. एवढी टोकदार भूमिका अनुवादप्रक्रियेत चालत नाही. मराठी भाषेत अनुवादकार्य मोठ्या प्रमाणात सुरू आहेत. अनुवाद सिद्धांतासंबंधी आपण नवनव्या पद्धतीने चिंतन केले पाहिजे. सृजनशील आणि उत्तम अनुवादाची व्याख्या समजून घेत सिद्धांताचा उलगडा करावा लागेल. अन्यथा महानुभाव पंथातील 'रूभणेश्याचा दृष्टान्त'सारखी अनुवाद क्षेत्रात अवस्था निर्माण होईल. अनुवादित कलाकृतीचा वाचनानंद घेणाऱ्या वाचक आणि समीक्षक यांच्या मतांचा विचार करून अनुवादाची संकल्पना आणि सैद्धांतिक विश्लेषण करणे अपेक्षित असते.

संदर्भ

- १) वाघमारे, जनार्दन (२००६): 'अनुवाद, वर्णव्यवस्था आणि मी' (ले. डॉ. सूर्यनारायण रणसुभे, भूमी प्रकाशन लातूर, आवृत्ती पहिली, पृ.क्र. ७

- (प्रस्तावना)
- २) वरखेडे, रमेश (२०११) : 'भाषांतर विज्ञान : एक स्वतंत्र ज्ञानशाखा',
अंतर्भूत : 'शब्दसृष्टी', (हिंदी-मराठी आदानप्रदान दिवाळी
विशेषांक), संपा. प्रा. मनोहर व डॉ. विजया, भारतीय
साहित्य, कला व सांस्कृतिक प्रतिष्ठान, नवी मुंबई,
पृ.क्र. ९४
- ३) कानिटकर, यशवंत (२००३): 'मराठी भाषा : स्वरूप आणि उपयोजन', फडके
प्रकाशन कोल्हापूर, आवृत्ती पहिली, पृ.क्र. २
- ४) वरखेडे, रमेश : उनि, पृ. ९४
- ५) तत्रैव : उनि, पृ.क्र. ९४
- ६) भगत, दत्ता (२००७) : 'आधुनिक मराठी वाङ्मयाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी',
चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली,
पृ.क्र. १३८-१३९
- ७) पंडित, माया (१९९४) : 'एकोणिसाव्या शतकातील भाषांतर संस्कृती :
वासाहतिक व्यूहातील रणनीती', अंतर्भूत : 'श्रीवाणी',
(संपा. रमेश वरखेडे, वसंत आबाजी डहाके),
का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था, धुळे,
पृ.क्र. १४
- ८) Michael, Ellis & Fullalove (2011) : 'DK Illustrated', Oxford Dictionary,
Oxford University Press, London,
Pp. 721.
- ९) Ibid : Pp. 721.
- १०) Ibid : Pp. 721.
- ११) Nida, Eugene : 'A Language Structure and Translation',
(1975) Ed. A. S. Dil Stanford Cal : Standford
University Press
- १२) Catford, J. C. : 'A Linguistic Theory of Translation',
(1965) Oxford University Press, London
- १३) कुमार, सुरेश (१९९६) : 'अनुवाद सिद्धांत की रूपरेखा', वाणी प्रकाशन
नवी दिल्ली, आवृत्ती तिसरी, पृ. क्र. ३१
- १४) तिवारी, भोलानाथ, : 'अनुवाद की व्यावहारिक समस्याएँ', शब्दकार
गाबा, ओमप्रकाश (१९९०) प्रकाशन, नवी दिल्ली, आवृत्ती पाचवी, पृ. क्र. ११
- १५) चिपळूणकर, विष्णुशास्त्री : 'भाषांतर', अंतर्भूत : 'निबंधमाला' (संपा. वा. वि. साठे),
(१९२६) पुणे, पृ.क्र. १६२
- १६) माटे, श्री. म. (१९५६) : 'विवेकमंडन', पुणे, पृ. क्र. १३२
- १७) केतकर, श्री. व्यं. : 'भाषांतरकार आणि त्यांचे मूळ परीक्षण', अंतर्भूत :
(१९६४) 'महाराष्ट्रीयांचे काव्यपरीक्षण', आवृत्ती दुसरी,
पुणे, पृ. क्र. १३०
- १८) चित्रे, दि.पु. (१९८३) : 'कवितेचे भाषांतर', अंतर्भूत : 'नवभारत', पृ.क्र. २७

- १९) परांजपे, प्र.ना. : 'अनुवाद टिपण', अंतर्भूत : 'मराठी वाङ्मयकोश' खंड
(२००२) चौथा, (संपा. विजया राजाध्यक्ष), महाराष्ट्र
राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, आवृत्ती पहिली
पृ. क्र. ९
- २०) ठकार, निशिकांत : 'भाषांतर प्रसंग', साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती (२००९)
पहिली, पृ. क्र. ९,१०
- २१) नेमाडे, भालचंद्र : 'भाषांतरमीमांसेचे स्वरूप', अंतर्भूत : 'साहित्याची भाषा',
(२०११) साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती चौथी, पृ. क्र. ८४
- २२) काळे, कल्याण : 'भाषांतरमीमांसा', प्रतिमा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती
सोमण, अंजली (संपा.) पहिली, पृ. क्र. ७
(१९९६)
- २३) पाटील, चंद्रकांत : 'अनुवादमीमांसा' (संपा. केशव तुपे),
(२०१२) साक्षात प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली, पृ. क्र. ६
(प्रास्ताविक)
- २४) कऱ्हाडे, सदा : 'भाषांतर', लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती
(२००७) तिसरी, पृ. क्र. २
- २५) कर्दळे, आशा : 'अनुवाद', अंतर्भूत : 'स्त्री साहित्याचा मागोवा' (२००२)
(इ.स.१९५१-२०००) खंड-२ (संपा. मंदा खांडगे व इतर),
प्रतिमा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, पृ. क्र. ६२६
- २६) बापट, वसंत : 'तौलनिक साहित्याभ्यास', मौज प्रकाशन गृह मुंबई,
(२०१४) आवृत्ती दुसरी, पृ. क्र. ५०
- २७) मुळे, वीणा : 'मराठी अनुवाद ग्रंथ सूची', महाराष्ट्र राज्य साहित्य (१९९८)
आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, आवृत्ती पहिली, पृ. क्र. २
- २८) मोकाशी, मधुकर : 'भाषांतरचिकित्सा', स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, आवृत्ती (२०१३)
पहिली, पृ. क्र. ६
- २९) वाघमारे, जनार्दन : 'अनुवाद, वर्णव्यवस्था आणि मी',
उनि, पृ. क्र. ६ (प्रस्तावना)
- ३०) कऱ्हाडे, सदा : उनि, पृ. क्र. ११६
- ३१) गोविलकर, लीला / : 'व्यावहारिक मराठी', स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे,
पाटणकर, जयश्री आवृत्ती पहिली, पृ. क्र. १६१
(२००४)
- ३२) कऱ्हाडे, सदा : उनि, पृ.क्र. ४
- ३३) परांजपे, प्र. ना. : उनि, पृ. क्र. १०
- ३४) मोरे, नंदकुमार : 'भाषासंवाद', सायन पब्लिकेशन्स पुणे, आवृत्ती
(२०१३) पहिली, पृ. क्र. २१४
- ३५) धोंगडे, रमेश : 'मराठी विश्वकोश' (संपा. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री
(१९८९) जोशी), खंड १२ वा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती
मंडळ मुंबई, आवृत्ती पहिली, पृ. क्र. ११४३-४४

- ३६) Pierce, C. S. : 'Theory of linguistic and thoughts and (1964) meaning', The Journal of Philosophy XL 111 Pp.91
- ३७) Nida, Eugene : 'A Language Structure and Translation', (1975) (ed AS Dil. Stanford, Cal) Stanford University Press
- ३८) मालशे, मिलिंद : 'रोमान याकोब्सनची भाषांतर संकल्पना', (२०१४) अंतर्भूत : 'भाषांतरमीमांसा' (संपा. डॉ. कल्याण काळे, डॉ. अंजली सोमण, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली पृ. क्र. ८९-९०)
- ३९) सोमण, अंजली : 'भाषांतर संकल्पनेचा विकास', अंतर्भूत : 'भाषांतरमीमांसा' (२०१४) (संपा. डॉ. कल्याण काळे, डॉ. अंजली सोमण), चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली पृ. क्र. ३९
- ४०) नेमाडे, भालचंद्र : 'साहित्याची भाषा', साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, (२०११) आवृत्ती चौथी, पृ. क्र. ८४-८५
- ४१) मेदककर, प्रकाश : 'साहित्यविचार : प्रदेश आणि परिसर' (२००९) प्रतिमा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, पृ. क्र. ११६
- ४२) तोरो, अनंत : 'अनुवादित साहित्य आणि समरसता' (२००२) समरसता साहित्य परिषद, मुलुंड, पृ. क्र. १५
- ४३) केळकर, अशोक : 'अनुवाद : शास्त्र की कला?' अंतर्भूत : (२०१४) 'भाषांतरमीमांसा', (संपा. डॉ. कल्याण काळे, डॉ. अंजली सोमण), चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली पृ. क्र. ५२
- ४४) डहाके, वसंत आबाजी : 'मराठी समीक्षेची सद्यःस्थिती', (२०११) पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती पहिली, पृ. क्र. २८१-२८२
- ४५) चव्हाण, अर्जुन : 'अनुवाद मूल्यांकन के मानदण्ड' अंतर्भूत : (२००७) 'प्रयोजनमूलक हिंदी और अनुवाद', (संपा. शंकर बुंदेले), संत गाडगेबाबा विश्वविद्यालय अमरावती, प्रथम संस्करण, पृ. क्र. ५७
- ४६) नेमाडे, भालचंद्र : 'साहित्याची भाषा', उ.नि. पृ. क्र. ८६
- ४७) प्रा. मनोहर, : 'तौलनिक साहित्याभ्यास : एक स्वतंत्र विद्याशाखा' डॉ. विजया (संपा.) अंतर्भूत : 'शब्दसृष्टी' (हिंदी-मराठी आदान-प्रदान दिवाळी (२०११) विशेषांक), पृ. क्र. ७३
- ४८) केळकर, अशोक : 'मध्यमा' अंतर्भूत : 'भाषा आणि भाषाव्यवहार', (१९९६) मॅजेस्टिक बुक स्टॉल मुंबई, पृ. क्र. १५०-१५१
- ४९) कऱ्हाडे, सदा : उनि, पृ. क्र. १११

